

AGÁRDI PÉTER

Egy marxista irodalmár az államszocializmusban

Részlet Pándi Pál pályaképéből*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.3.4>

Pándi Pál irodalomtörténeti, tanári, publicisztikai és szerkesztői tevékenysége az 1960–1980-as években széles körű ismertséget élvezett. Államilag elismert tudós és közszereplő, népszerű egyetemi tanár volt, számos tudomány- és művelődéspolitikai pozíciót töltött be, a szűkebb kulturális elitbe tartozott. Döntési kompetenciája és befolyása, markáns világlátása és vitakészsége ugyanakkor erősen megosztotta a szakmai nyilvánosságot – annál is inkább, mivel meghatározó szerepet játszott a Kádár-korszak művelődéspolitikájának alakításában és képviseletében. 1987. január 19-i halála után két egykori hallgatója *Rejtőzködő legendárium* címmel sokoldalúan szerkesztett – barátokat, sorstársakat, vitapartnereket, ellenfeleket egyaránt megszólító – interjúkötetet állított össze róla.¹ A nagy visszhangot kiváltó kötet nem emlékkönyv, még kevésbé hagiográfia, ha-

* Köszönöm Balogh Ernő, Bolvári-Takács Gábor, Földes György, Kardos András, Mórocz Gábor, Révész Sándor, Ripp Zoltán, Soltész Márton, Székely Mária, Takács Anna, Takács Róbert és Tóth Gábor hozzájárulását szövegem és adataim véglegesítéséhez.

¹ *Rejtőzködő legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sorstörténetéből.* Szépirodalmi Kiadó–Szemtanú Kiadó, Budapest, 1990. Akik megszólalnak: Agárdi Péter, Alexa Károly, Fekete Sándor, Illés Lajos, Király István, Kulin Ferenc, Medgyes Béláné, Mezei Gyula, Mihályi Gábor, Miklós Pál, Nagy Péter, Nemeskürty István, Németh G. Béla, Rényi Péter, Robotos Imre, Rónay László, Szabó László, Szabolcsi Miklós, Szász Imre, Szerdahelyi István, Tamás Anna, Tolnai Gábor, Vörös T. Károly, Wéber Antal. Az interjúkat készítette és a kötetet szerkesztette CSAKI Judit és KOVÁCS Dezső. A továbbiakban: *Rejtőzködő legendárium*.

nem az interjúalanyok közötti polémiaáknak is helyet adó, olykor drámai aurájú hiteles dokumentum lett.² Pándi munkáit azóta szinte elfeledték, a fiatalabb nemzedék már alig hallott róla, inkább csak városi legendák, álhírek születtek róla. Tanulmányai, könyvei Petőfiről, a reformkorról, a 19. század műfaji és eszméletörténeti tendenciáiról, továbbá kritikái, tanulmánykötetei a 20. század második felének kortárs irodalmáról ugyan folyamatosan elérhetőek a könyvtárakban, de személyét, munkáinak tudományos értékét és közéleti szerepét egyoldalú, fölényeskedő ítélet, olykor kriminalizálás, de leginkább elhallgatás övezte. Elég csak a „nemzetidegenség” kirekesztő vádjára utalni, amely őt, a magyar nemzeti kultúra rajongóját és tudós kutatóját bélyegezte meg, máig hatóan. Mindez persze nem indokolhat ellenkező előjelű történelemhamisítást, nosztalgiaát a korszakkal és Pándival kapcsolatban.

Pándi Pál munkásságának, közéleti szerepének ismeretében, megítélésében, írásos életműve olvasatában és recepciójában fordulatot jelentett a fia, Kardos András által *Teherpróba* címmel közreadott gyűjtemény,³ amely eddig publikálatlan, sőt ismeretlen szövegeket is nagy számban hozott nyilvánosságra. A kötet az irodalmár életművének, végső soron tragikus sorsának tabusított oldalát mutatta föl – megrendítő olvasmányt és erkölcsi tanulságot nyújtva a kései olvasó számára. Maga Kardos András is csak későn, a 2010-es években szembesült e szövegekkel, ekkor ismerte meg a belügyi dokumentumokat és az Aczél Györggyel folytatott levelezést. Ennek a szembesülésnek, illetve az apja iránti konfliktusos szeretetnek zavarba ejtően őszinte, sőt drámai vallomása a kötet „*Helyzet van*” (*Előszó helyett*) című

² Pándi özvegye és a Szépirodalmi Kiadó 1988-ban felkérte e tanulmány szerzőjét, hogy állítson össze egy posztumusz válogatást Pándi Pál gyűjteményekben nem publikált, illetve „kései” kritikáiból, esszéiből, s ez a gyűjtemény Balogh Ernő és Takács Márta közreműködésével, *Teherpróba* címmel – kéziratban el is készült. A kiadó szerződést is kötött rá, de végül a viharos gyorsaságú politikai fordulatok és a kiadó válsága miatt már nem jelenthetett meg, archívumokba került. Több mint három évtized telt el azóta.

³ PÁNDI PÁL: *Teherpróba. Egy irodalompolitikus pályájának kritikus pontjai*. Válogatta és az előszót írta KARDOS András; szerk.: SCHMAL Alexandra és KARDOS András, a szerkesztésben közreműködött AGÁRDI Péter. Magvető Kiadó, Budapest, 2022 (Tények és Tanúk). A továbbiakban: *Teherpróba*.

bevezetője. Így fogalmaz: „ez a könyv tehát a kettőnk viszonyának könyve is. Nem lenyomat, nem kapcsolatunk dokumentuma, hanem apám »másik«, elrejtett élete, azt mondanám: élete valóságának »másik fele«; a »Pándi-tragédia« könyve, a morális autonómiáért folytatott szenvedélyes küzdelem nagyszabású, de tragikus kudarcra”.⁴ A népszerű *Tények és Tanúk* sorozatban megjelent kötetnek széles körű visszahangja és vitairodalma támadt, a Kádár-korszakbeli művelődéspolitikai és benne Pándi szerepe kiterjedt diskurzus tárgya lett. Kardos András többször is reagált erre a recepcióra, élőszóban, írásban, interjúkban.⁵ Az elhallgatott textusokkal jelentősen kiegészült Pándi-életmű, a korpusz egésze immár egyben olvasható és értékelhető, ez utóbira tesz kísérletet a szerző pályaképe, amelyből néhány részletet adunk itt közre.

Kardos András pályaképrajza, illetve apjáról szóló interjúi Pándi világnézeti, politikai, erkölcsi életútját a fiú szemével rekonstruálják, az 1972 és 1987 közötti másfél évtized győtrő személyes, családi és politikai konfliktusai tükrében. Magam elsősorban irodalmári arculatában és teljesítményében látom és igyekszem láttatni Pándi Pál – valóban ellentmondásokkal és

⁴ Uo. 10–11.

⁵ Kardos András interjúi, további írásai a *Teherpróbáról*, a benne, illetve az előszavában említett témákról; reagálásai a kötet recepciójára, a recenziésekre és mások – olykor vele vitatkozó – Pándi-értelmezésére: KARDOS András: A gyanú hermeneutikája. [négyrészes reagálás a *Teherpróba* és a Pándi-életút körüli diskurzusra] a *litera.hu* 2023. januári oldalain: <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-1.html>; <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-2.html>; <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-3.html>; <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-4.html>; Uo: Kínok kertje. [Kardos László levélváltása fiával, Pándi Pállal] [1962-ben Dürrenmatt *A fizikusok* című drámájának közlési dilemmáiról], *Élet és Irodalom*, 2023. március 31. 8–9.; Uo: Nyílt levél. [Válasz Bereményi Gézának a memoárregényéről Jánossy Lajossal a *litera.hu*-n készült podcast interjúra, amely válasz helyreigazítja Bereményi emlékezését] *Élet és Irodalom*, 2023. június 9. 2.; Uo: Nem nekrológ Lator Lászlóról. [Pándi és Lator viszonyáról, illetve Lator kései reagálásáról] *Élet és Irodalom*, 2023. július 28. 6.; Kun Zsuzsa beszélget Kardos Andrásal a Klubrádió *Klubdélelőtt* című műsorában 2023. augusztus 12-én: <https://www.youtube.com/watch?v=0DrGnvoGnlo> (Letöltve: 2024. 07. 02.) Utóbb könyvalakban: Kardos András: *Ellenfényben Valamivel*. Kalligram, Budapest, 2024.

fájdalmakkal terhes, de gazdag és tanulságos – életművét. Nem szándékozom igazságot szolgáltatni számos máig eleven történelmi és erkölcsi kérdésben sem, nem valamiféle „rehabilitációért”, „rekanonizációért” pererek. Terjedelmes tanulmányomból elsősorban politika- és eszmetörténeti érdekű részeket közlök az alábbiakban, a vonatkozó szakirodalmi és a recepciós jegyzeteket is erősen rövidítve. Terjedelmi okokból el kell hagynom a *Lágernapló* ismertetését és értelmezését, az irodalomtörténész kulcstémáival, a reformkorral, Petőfivel, az úgynevezett „irodalmi fővonallal”, a realizmussal és a nemzeti kérdéssel kapcsolatos felfogásának kritikus áttekintését, továbbá a *Drámák, színházak, kritikák* című fejezetet is. Nem részletezhetem Pándi Pál és Király István történelmileg roppant tanulságos vitáit sem a „nemzeti kérdéstről”, a népi írókról és „utódaikról”, valamint az úgynevezett ötvenes évekről.

Meggyőződésem, hogy Pándiból tudományos életműve, szakmai munkássága, tanári, szerkesztői tevékenysége a leginkább maradandó a 21. századi magyar nemzeti kultúra számára. Írásos munkásságának, könyveinek jelentős hányada szerintem magasabb színvonalú, és több tudományos értéket hordoz, mint amit az elmúlt három évtizedben Pándiról hírelt „tözsdei árfolyam” mutat. A korrekt tudományos történelmi és historiográfiai megközelítés azt követeli, hogy az egypártrendszer történelmi-szemleli körülményei, kényszerpályái, szükségyszerűségei között próbáljuk megérteni Pándit, s ne – „negatív historizálással” – egy későbbi, azaz az 1990–2020-as évek pluralista politikai rendszerének paradigmáit és „posztmodern” tudományos kánonját kérjük számon rajta és munkáin.

A pályái 1956-ig

Már első publikációjában a *Pándi* nevet használta írói identitásaként, arra hivatkozva, hogy túl sok a Kardos nevet viselő, tetejébe Debrecenhez kötődő irodalmár. Ugyanakkor anyakönyvileg, hivatalos iratokban és levelekben, egyetemi oktatóként Kardos Pál maradt. Irodalmi pályakezdésének írásai az 1945

és 1950 közötti, meglehetősen viharos változások, a tágabb magyar politika-, kultúra- és értelmiségtörténet szempontjából is jellegzetes dokumentumok. Szüleivel 1945 nyarától már Budapesten él (édesapja a kultuszminisztériumban kap megbízatást), érettségizni visszamegy Debrecenbe, de a fővárosban kezdi meg tanulmányait a Pázmány Péter (a későbbi Eötvös Loránd) Tudományegyetemen. Böven szó esik ezekről az évekről a Bölcs Istvánnak adott 60. születésnapjára interjújában.⁶ Első publikációja Szép Ernő *Emberszag* című kötetéről roppant érzékeny, feltűnően érett stílusra valló, a *Nyugat*, illetve édesapja, Kardos László irányához méltó kritika a *Magyarok* hasábjain. A könyvet vélhetően édesapja adta Pándi kezébe (vagy legalábbis ő hívta föl rá a figyelmét), hiszen Szép Ernő és Kardos László évtizedek óta leveleztek egymással, bár személyesen csak 1945-ben ismerkedtek meg.⁷ Pándi könyvismertetésében ott vibrál a még nem tabusított holokauszttrauma. Szép Ernő és Pándi „csak” a kényszer-munkaszolgáltatások – persze halálos veszedelmek közepette megélt – rabságát kellett hogy átéljék, Auschwitzba nem kerültek el, de írásaik olvasása felkavaró élmény. Pándi jól látja, hogy a jóság, a humánus, a gyermekség és a szépség ígézetében a hatvanéves Szép Ernő képes felülemelkedni a brutális emlékeken, de – talán – saját tizennyolc éves korában megélt brutális traumája mintha elhomályosítaná: Szép Ernőnél szó sincs elfojtásról, nagyon is érzékletesen (korántsem kódoltan) idézi fel őket, csak más hangvételben, mint Pándi a saját naplójában. A cikk méltató zárása viszont találó: éppen a megejtő és szubjektív Szép Ernő-i hangulat és hang „avatja az *Emberszagot* irodalmi érdekűvé-értékűvé, s emeli magasan a féldokumentációs-félirodalmi, meg nem emésztett és meg nem érlelt eseményekkel zsúfolt, nyershús- és frissvérszagú irodalom fölé”.⁸ Az 1970–1980-as években, amikor még mindig titok a *Lágernapló* és a benne csak részlegesen megírt 1944 nyara-

⁶ *Teherpróba*, 569–597.

⁷ VIDA Lajos: *Szép Ernő élet- és pályarajza*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2007. 248.

⁸ PÁNDI Pál: *Emberszag*. Szép Ernő könyve. *Magyarok*, 1946/5. 260. In: *Teherpróba*, 204.

ösze-tele, Pándi lektorként is érdeklődőbb és toleránsabb lett a dokumentatív holokausztirodalom iránt.

A felszabadulás utáni évek eseménytörténetéből Pándi fiatalkori munkásságának megértése végett elengedhetetlen fölidézni néhány tényt. Az indító élmény és tapasztalat a félfudális múlttal és a fasizmussal való leszámolás, a mégoly korlátozott többpártrendszeres parlamenti demokrácia kibontakozása, a szociális jóvátétel és felemelkedés vágya, reménye, a baloldali jövőkép megvalósításának hite, a „holnapra megforgatjuk a világot” élménye és messianizmusa. Mindez – úgy tűnt – a holokauszttraumát is képes oldani, valójában azonban még inkább elfojtotta. Hamarosan, 1947-től – bár eleinte ködfüggönnyel az előtérben – megjelentek, felgyorsultak a világtörténelmi és a hazai politikai életben a negatív változások. A Sztálin felől érkező nyomás, Rákosi „Sztálin legjobb tanítványa”-szerepe, a hiszterizáló propaganda hónapról hónapra érzékelhető szervezeti, intézményi, tömeglélektani változásokkal járt az irodalmi életben is, amelyek irányát a benne élő egyének gyakran nem is tudták érzékelni s megérteni, ha sebességüket megtapasztalták is. Ahogy Feitl István fogalmazott: „Megkezdődtek a »kemény ötvenes évek«.”⁹ Azaz a Rákosi-korszak totalitáriánus államszocialista időszaka.

Az akkor tevékeny, főleg fiatal baloldali értelmiségiek – köztük Pándi Pál – aligha láthatták át már az elején ezt a kettős folyamatot: a demokratikus sikerek, antifasiszta, kapitalizmusellenes küzdelmeik, jövőképük és a brutalizálódó valóság közötti szakadék szélesedését. Popper Péter¹⁰ a szociálpszichológus érzékenységgel és a megélt történelem élményének felidézésével teszi érzékletessé ezt a kort, benne a remények illúzióvá válását, az elfojtások és tabusítások, identitás- és erkölcsi válságok elszaporodását. Ezzel együtt sem szabadna ugyanakkor a „post hoc ergo propter hoc” szemléleti hibájába esni, azaz a történetek

⁹ FEITL István: A kettős fordulat éve: 1949. In: FEITL István–IZSAK Lajos–SZÉKELY Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 380.

¹⁰ POPPER Péter: 1945–1948 a lélektan szempontjából. In: FEITL István–FÖLDES György (szerk.): *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 288–303.

egymásutánisága nyomán szükségszerű oksági kapcsolatot feltételezni közöttük. A pályakezdő Pándi írásai egyrészt szeizmográférzékenységu tudósításai e viharos, de még illúziókat őrző, sőt tápláló változásoknak, másrészt a sodródás és az alkalmazkodás szindrómáit is hordozzák már.

A *Magyarok* című debreceni folyóiratban 1946-ban kezdett publikálni, igényes, a *Nyugat* és a *Magyar Csillag* irányát követő, feltűnően érett stílusban írt, amely kezdettől fogva erőteljes szociális érzékenységgel párosult. Ekkor már egyetemista, és a nagy hírű Eötvös Collegium hallgatója. 1948 őszétől a kollégiumban egyre hangadóbb szerepet vállalt az ideológiai és pedagógiai vitákban, és miután Keresztury Dezső igazgató, korábbi parasztpárti kultuszminiszter 1948 nyarán távozott (Lutter Tibor lett az utóda), Pándi a diákok kommunista frakciójának egyik vezetője lett, s részt vett a polgári nézetek, a politikai közömbösség, az úgynevezett elitista szellemiség elleni föllépésekben. A hatalomra törő MKP őszinte, naiv, de eltökélt, szenvedélyes, olykor agreszív képviselőjeként lépett föl, a bürokratikus apparatcsikok és a „magánszorgalmú kutyák” attitűdje viszont idegen volt tőle.

Az 1948–1949-es kollégiumi viták és viharok – ezeknek immár gazdag memoár-, dokumentum- és fikciós irodalma van – odavezettek, hogy az országos politika balos radikalizálódásával együtt az Eötvös Collegiumban is több – később kiemelkedő értelmiségiekké vált – fiatal aláztak meg nyilvánosan (például Hankiss Elemért, Lator Lászlót, Németh G. Bélát). Pándi, a kollégiumi diákönkormányzat egyik, addigra tekintélyt szerző kommunista vezetője szószóló, sőt vádló volt a nyilvános vitákban, amiért évtizedeken át érezhetett – magába fojtott – lelkiismeretfurdalást későbbi irodalmár nemzedéktársaival szemben. Szász Imre hiteles dokumentumokkal kiegészített regényében Borbíró Öcsi Pándi – baráti, de kritikus szeretettel ábrázolt – alteregója.¹¹ Ezek a szellemi autodahek több esetben adminisztratív következményekkel, eltanácsolásokkal, kizárásokkal jártak. Pándi –1986-os rádiós beszélgetése során – így idézi fel akkori önmagát:

¹¹ Szász Imre: *Ménesi út. Regény és dokumentumok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1985.

„ezekben a vitákban, amelyek olykor némelyeknek a kollégiumból való eltávozásához vezettek, én is részt vettem, és ma úgy látom, hogy nem fantomokkal vitáztunk, nem fantomok gyakoroltak kritikát a népgyűléseken. Szóval tényleg volt konzervativizmus, volt klerikalizmus, volt – az akkori divatos szóval – reakció, volt visszahúzódás, volt semlegesség. És ennek a képviselői kaptak bírálatot. Hozzáteszem, hogy az akkori időszak politikai viszonyainak (már 1948–1949-ben vagyunk) keményebb huzata, nyersebb hangulata bizonyára a mi stílusunkban is jelen volt. De nem arról volt szó, hogy olyanokat bíráltunk, akiket nem kellene bíráltni, akiket nem lehetne bíráltni. Ezek az emberek azóta megváltoztak, közülük jó néhányan ma vezető helyen dolgoznak a magyar közéletben. Megváltoztak a viszonyok.”¹² A helyzet, Pándi erkölcsi vétsége és annak következményei ennél súlyosabbak voltak, mint amit legyengített önkritikája sejtet. 1949 nyarától több hónapra a Karolina úti pártiskola hallgatója lett (az Eötvös Collegium intézményi megszüntetésében már nem vett részt), de a pártiskoláról – több emlékező szerint – megváltozott lelkiséggel érkezett vissza: elvesztette kamaszos vidámságát, humorát. Ötödévesként már tanított is a visszametszett kollégiumban, majd fölverték irodalomtörténeti aspirantúrára. Hamarosan a budapesti Bölcsészettudományi Kar magyar tanszékének oktatója lett – haláláig.

Az 1946–1947-es évek viszonylag szabad szelleme, majd az 1948–1949-es politikai fordulat jól érzékelhető az eleinte a sokszínű, liberális, humanista szellemű, nyugatos *Újhold*ban publikáló,¹³ annak arculatával rokonszenvező Pándi kritikus témaválasztásaiban, stílusában, indulatos és fokozatosan elszürkülő érvelésében is. Eleinte a kor több igényes, de eltérő karakterű és világszemléletű irodalmi folyóiratában is publikált: a

¹² *Teherpróba*, 576.

¹³ PÁNDI Pál: Benjámin László: A betüöntök diadala. *Újhold*, 1947/2. 78–79.; Uó: Vajthó László: Bessenyei. *Újhold*, 1947/3. 141–143.; Uó: Vészi Endre: Mire tavasz lesz. *Újhold*, 1947/4. 218–220.; Uó: Kétes realizmus. Zilahy Ararátjáról. *Újhold*, 1948/2. 106–113.

Magyarokban,¹⁴ a *Diáriumban*,¹⁵ a *Válaszban*.¹⁶ Többségük 1948-ban megszűnt, olykor gerjesztett viták és rágalmak nyomán, s az egypártrendszer ideológiájának megfelelően adminisztratív eszközök igénybevételével teljesen átalakult a sajtópiac és a nyilvánosság, az MDP monopolizálta az irodalmi lapokat. A Rákosi-korszak vezető kultúrpolitikusai – számos fiatal baloldali írástudó számára példa- és mintaadóként is – Révai József és Horváth Márton voltak. A gyökeresen új irodalompolitika vezényszavai a „pártosság”, a „szocialista realizmus”, a „szovjet példa”, a „lobogónk: Petőfi”, a „népközeli közérthetőség” és az „egység” lett. Új és a hamarosan az „egypárt” által vezényelt irodalmi folyóiratként 1947 végén indult a *Csillag*, hetilapként pedig 1950 novemberében az *Irodalmi Újság*. Ezek lettek Pándi nyilvánosságának fórumai, miközben irodalomtörténeti szaklapokba is írt, sőt egyre inkább elmélyedt a felvilágosodás és a reformkor témáiban.

Pándit ugyanakkor a kortárs irodalom szemlézése és az irodalomtörténeti kutatás mellett kezdettől foglalkoztatták a politikai-ideológiai folyamatok, a napi újságrírás és kultúraközvetítés. 1949 tavaszától egyetemi oktatói állása mellett szerepet vállal a vezető politikai napilap, a *Szabad Nép* kulturális rovatában. Pándi érett írásokkal, nyitott szemlélettel induló literátori pályája a pályakezdés harmadik-negyedik évében éles szemléleti, értékrendbeli és stiláris törést szenvedett el. Őt is magával ragadta a „fényes szellők” lendülete és demokratikus mámore, plebejus attitűdje. Az MDP politikájához és a napi publicisztika „életformájához” kötődéssel magatartása a sztálinista-rákosista fordulattól, 1948–1949-től kezdve egy harcias, neofita, gyakran

¹⁴ PÁNDI Pál: Pastoreale. Somogyi Pál versei. *Magyarok*, 1947/2. 155.; Uő: Szőnyi Sándor: Széthulló világ. *Magyarok*, 1947/10. 731–732.; Uő: Kormos István: Dülöngélünk. *Magyarok*, 1947/10. 732–733.; Uő: Sándor Kálmán: A neandervölgyi főkönyvelő. *Magyarok*, 1947/11. 795.; Uő: Budapesti antológia, *Magyarok*, 1948/1. 59–60.

¹⁵ PÁNDI Pál: Kovai Lőrinc: Tűzkehely. *Diárium*, 1947/3. 134–135.; Uő: Fekete István: Tíz szál gyertya. *Diárium*, 1948/1. 28.

¹⁶ PÁNDI Pál: Gulyás Gábor: Dióverés. *Válasz*, 1947/2. 271–272.; Uő: Hunyady József: Szerencsétlen emberek. *Válasz*, 1948/1. 83–84.; Uő: Kolozsvári Grandpierre Emil: Lelki finomságok. *Válasz*, 1948/2. 178–179.; Uő: Forradalom előtt. Szerk.: WALDAPPEL József. *Magyarok*, 1948/5. 319–321.; Uő: Fazekas Mihály. *Magyarok*, 1948/9. 537–545.

igazságtalan, sőt érdes hangú publicistáéba vált át. Az 1950-es évek első felének merev irodalmpolitikai keretei között az őszintén hitt és remélt szocialista távlat hirdetése és a fordulat sürgetése – mint más tehetséges írástudóknál is (nem beszélve a középszerű és karrierista figurákról) – deklaratív és gyakran minőségrontó érveléssé szürkült. A klerikalizmus elleni korabeli ideológiai-politikai küzdelmet, amelynek voltak történelmileg jogos érvei, ő is túlhajtja, egy szöveggyűjteményt is összeállít a napi agitáció szolgálatában.¹⁷ A messianisztikus pártértelmezés, a vulgáris „pártosság”-vállalás, egyes szovjet regények ideológus kanonizálása is megtalálható az írásaiban.¹⁸

Még a szektás irányultságú cikkekben, könyvismertetésekben is voltak minőségérzékeny telitalálatai, és egyre szaporodtak a reformkorral, valamint a korai munkásmozgalom kulturális értékeivel kapcsolatos kutatásai, szakszerű publikációi, tudományos vagy ismeretterjesztő írásai – ha persze aktuális üzenetekkel és konnotációkkal megpakolva is.¹⁹ Ugyanakkor jellemző Pándi kritikus magatartására és írástudói szenvedélyére, hogy a későbbi

¹⁷ PÁNDI Pál: Költők a klerikális reakció ellen. *Szabad Nép*, 1950. július 2.; Uő: A magyar költészet antiklerikális hagyományából. *Csillag*, 1950/33., 46–53.; PÁNDI első könyve: „*Hazug álmok papjai szűnnek*”. *A magyar költészet antiklerikális hagyományai*. Művelt Nép, Budapest, 1952. 214. [Ismeretterjesztő könyv bőséges szemelvényekkel]; Uő: A szellemi sötétség ellen. Ady Endre antiklerikális harcairól. *Szabad Nép*, 1952. november 20.; Uő: Magyar költők harca a klerikalizmus ellen a felvilágosodás korában. *Természet és Technika*, 1953/7. 410–414.

¹⁸ Például: PÁNDI Pál: Az Ifjú Gárda. *Csillag*, 1949/25. 49–51.; Uő: „Éljen a szovjet, a munkástanács”. Magyar költők a Nagy Októberi Forradalomról. *Szabad Nép*, 1949. november 6.; Uő: Gajdar: Iskola. *Forum*, 1949/12. 1029–1032.; Uő: A május: szabad. Magyar költők május elsejéről. *Szabad Nép*, 1949. május 1.; Uő: Éberség, hűség. *Társadalmi Szemle*, 1949/5. 375.; Uő: Aczél Tamás: A szabadság árnyékában. *Csillag*, 1949/17. 62–63.; Uő: A Párt a magyar költészetben. *Szabad Nép*, 1951. február 1.; Uő: A XIX. Kongresszus útmutatásai a magyar irodalomnak. *Szabad Nép*, 1952. december 4.; Uő: Pártunk útmutatása. *Irodalmi Újság*, 1952/22., 3–4.; Uő: Sztálin és az irodalom. *Új Hang*, 1953/3. 19–29.

¹⁹ PÁNDI Pál: Munkásosztály és magyar irodalom. *Valóság*, 1948/5. 378–397.; Uő: Forradalom előtt. Szerk.: Waldapfel József. *Magyarok*, 1948/5. 319–321.; Uő: Irodalmi háborgás és szocializmus. *Forum*, 1949/1. 13–16.; Uő: Az első magyar munkásköltők. *Utunk*, 1949/9. 12–13.; Uő: Korteszadok Táncsics Mihály mellett. *Irodalomtörténet*, 1949/1. 129–140.; Uő: Szabó Ervin és Bresztovszky Ernő vitája a proletárköltészetéről. *Irodalomtörténet*, 1951/1. 64–79.; Uő: A szociáldemokrata irodalom magatartása az 1914–18-as világháborúban. *Irodalomtörténet*, 1951/3. 290–315.

években többször visszatér olyan írók, költők újabb alkotásaira, illetve egész pályájára, akiknek a könyveivel már az 1940-es évek második felében foglalkozott, mint Benjámín László vagy Kormos István. *Viták és kritikák* című 1954-es tanulmány- és kritikakötete Pándi négy „harcias” évének (1951–1954) tükre. Ez az az időszak, amikor a marxista és a „marxista” kritika műfajáról és ideológiai-politikai funkciójáról szinte több szó esett, mint magáról az irodalomról; amikor a *perzekutoresztétika* normarendszere és stílusa dominált nála is. Pándi ekkori írásaira – néhányat kivéve – jellemzővé vált ez az attitűd, amelyet Lukács György a maga húszas éveiben megélt radikalizálódásaként – kései önéletrajzi interjúiban, emlékezéseiben önkritikusan – úgy jellemezte, hogy *a messianisztikus szektásság bürokratikus szektásságba* fordult át. Nem egy-egy túldimenzionált kritikai véleményről, téves értékítéletéről volt szó, hanem általánosabb habitusról, magatartásról. Ez a váltás Pándinál (és számos pályakezdő vagy már érettebb nemzedéktársánál) is elkövetkezett. 1949-től néhány évig – részgazságai mellett is – a túlhajtott propagandista-nevelő szándék, az írók és kritikusok „ideológiai fejlődésének” neofita sürgetése, az „új, szocialista embertípus” és a kommunista utópia megelőlegező ábrázolásának követelése, az irodalmi alkotások napi politikai szempontú megítélése, a művészi autonómiáról való megfélemezés, a politikai propagandává redukált marxizmus-leninizmus (sőt: sztálinizmus) és „szocialista realizmus” nevében megfogalmazott ítélkezés jellemezte írásait. Annak méricskélése, hogy a versek, prózák, drámák 1945–1947-ben mennyire ábrázolják a felszabadulás utáni demokratikus fordulatot, 1949–1951-ben pedig a radikális „szocialista” stratégiára való váltást. Volt minta, aki és ami erre ösztönözte Pándit is: Révai József, Horváth Márton és a kor más főideológusai, akik követték a Zsdanov által megfogalmazott szovjet kultúrpolitika jelszavait, melyek egyik legbrutálisabb dokumentuma Fagyevjevnek a szovjet írószövetség főtitkáráként 1950 februárjában előadott referátuma: *Az irodalmi kritika feladatai*.²⁰

²⁰ Eredetileg a *Pravdában* jelent meg, magyarul: *Társadalmi Szemle*, 1950/3–4. 212–222.

Ennek a sztálinista fordulatnak a képviselőjébe és megideologizálásába, „átesztétizálásába” Lukács György már nem volt hajlandó belemenni (néhány fiatal híve és tanítványa, például Szigeti József és Király István viszont pár évig igen), ez is hozzájárult a Lukács ellen indított és a Rajk-pert kísérő kampányhoz, amelyet az utókor joggal minősít Lukács-pernek,²¹ annál is inkább, mivel Lukács többéves elnémulásával járt együtt. Pándi heves támadása Lukács ellen²² szellemi-politikai-erkölcsi mélypontnak számít. Saját önismerete szerint is: „Az elmúlt negyedszázadban sok rossz cikket írtam, jó néhány téves kritikai megjegyzést publikáltam, citáltam Sztálint, Rákosit, de ez a Lukácsot elmarasztaló cikk az egyetlen olyan írásom, amit hogy megírtam, őszintén megbántam. Nem azért, mert ilyen vagy olyan kérdésben nem volt igazam. Azért nem bocsáthatom meg magamnak ezt a cikket, mert felkészületlenül, a neofita vakságával vettem papírra mondatait egy elvi harc pátozával átélt negatív politikai és ideológiai változásban.”²³

Mindezzel párhuzamosan Pándi az 1940-es évek végétől – publicisztikai írásainál sokkal toleránsabban és igényesebben – irodalomtörténetet tanít a budapesti Bölcsészettudományi Karon, intenzív, tárgyyszerű kutatásokat folytat Petőfiről, a reformkorról, és széles körben, ismeretterjesztő előadásokban, válogatásokban, cikkekben népszerűsíti a 19. század értékeit. Tudatos szakmai építkezésre és tudományos ambícióra vallóan készülnek későbbi nagy tanulmányai, monográfiáinak első szövegvázlatai, fejezetei.²⁴

²¹ AMBRUS János (szerk.): *A Lukács-vita (1949–1952)*. Műzsák Kiadó, Budapest, 1985.

²² PÁNDI Pál: Hozzászólás Devecseri Gábor cikkéhez. *Csillag*, 1949/25. 45–47. Pándi cikke születésének a Rajk-perrel is érintkező politikai, valamint Eötvös Collegium-i kontextusáról lásd ugyanezen oldalak alapos lábjegyzeteit. A *Teherpróba* 227–228. oldalán olvasható 219. sz. lábjegyzet teljes egészében idézi Pándi 1972-es szigorú minősítését saját egykori cikkéről, illetve későbbi viszonyát Lukács munkásságához.

²³ *Teherpróba*, 227.

²⁴ Például: PÁNDI Pál: Fazekas Lúdas Matyija. *Csillag*, 1950/29. 44–47.; Uó: A Bánk bán útja. *Szabad Nép*, 1950. április 20.; Uó: Eötvös József: A falu jegyzője. *Köznevelés*, 1950/21. 677.; Uó: Jegyzetek Csokonai Vitéz Mihályról. Válogatott műveinek kiadása alkalmából. *Csillag*, 1951/2. 219–232.; Uó: Petőfi

Emellett a napi sajtó „robotosa” lett. Pándi első *Szabad Nép*-cikke (1949. április 21.) egyszerre volt aktuálpolitikai és szakmai írás: a százötven évvel azelőtt született Táncsics Mihályról, 1869-es választási küzdelméről szóló fiktív történelmi riportázs *Választ az Alföld. Helyszíni riport 1869-ből* címmel. Mellette olvasható Gimes Miklós súlyos és „hivatalos” évfordulós cikke, az 1949. május 15-i országgyűlési választások kommunista kampányának jegyében. Pándi második cikke már irodalom,²⁵ azután jönnek a „kötelező” évfordulós és ünnepi újságírói feladatok, olykor persze szívbeli témák és polémiák is. Az 1950 és 1955 közötti időszak *Szabad Nép*-cikkei érzékenyen tükrözik a magyar politika – főleg a Szovjetuniótól függő – cikcakkjait, egyúttal a pártlap életének, szerkesztésének politikai hullámvásárát. A *Viták és kritikák* című Pándi-kötet számos írást tartalmaz ebből a szövegkorpuszból is, szakmai és politikai jellegűeket egyaránt.

Az 1953-as politikai fordulat, Nagy Imre miniszterelnöksége és a mégoly ellentmondásosan megindult desztalinizációs folyamat őt is megérinti, szembesül 1948–1953 közötti saját írásainak egyoldalúságaival, türelmetlenségével. A szektás fordulatot, a szovjet minta utánzását 1953-tól többeknél döbönt kiábrándulás, harsány önkorrekció (némelyeknél radikális önmegtagadás és kompenzáló, felelősségáthárító „tiszttalkodás”) követte. Pándinál azonban ez az 1953 utáni eszmélkedés inkább fokozatos, tépelődő, konfliktuskerülő, a szocialista folytonosságot is vállaló természetű volt. Ott volt a tavaszi, az októberi és a decemberi „lázadozó” szerkesztőségi értekezleteken, de a dokumentumok szerint nem exponálta magát, a „rendcsinálásban” nem vett részt. Ez is közrejátszhatott abban, hogy 1955-ben a *Szabad Nép*

János vitéze. *Csillag*, 1952/4. 455–468., 1952/5. 577–587.; Uő: Petőfi Sándor. Születésének 130. évfordulójára. *Szabad Nép*, 1953. január 1.; Uő: Költő a forradalomban, *Csillag*, 1953/1. 58–64.; Uő: Megjegyzések Petőfi Felhők-ciklusához. *Irodalomtörténet*, 1953/12. 124–135.; Uő: Sótér István: Eötvös József. *Társadalmi Szemle*, 1954/4. 169–174.; Uő: Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. *Társadalmi Szemle*, 1955/1. 129–133.; Uő: Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805). *Szabad Nép*, 1955. január 27.

²⁵ PÁNDI PÁL: A május: szabad. Magyar költők május elsejéről. *Szabad Nép*, 1949. május 1.

kulturális rovatának vezetője lett.²⁶ Rákosi tavaszi revansa őt is megzavarja, politikai hangszúlyai hullámoznak, de tájékozódása, gondolkodása 1956 nyarára egyértelműen a „jobb szocializmus”, a demokrácia, a szabadság, a – bár korlátozott – pluralizmus irányába változik. Amikor fia, Kardos András az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából kikérte az iratait, azokból kiderült, hogy 1956 őszére nem csupán rokonszenvezik a Petőfi Körrel (ír is róla), hanem magatartásában, a szerkesztőségi „szereposztásban” a visszaemlékezők szerint a *Szabad Népen* belüli progresszív, reformer csoport tagja lett.

1956

Külső munkatársként írt publikációit követően Pándi 1955. december 1-jén került állásba a *Szabad Nép* szerkesztőségében. A központi pártlapba írt 1956. januári cikke²⁷ – a pártvezetés akkori ideológiájának és propagandájának megfelelően, a valósággal ellentétben – még lényegében kontinuosnak, egyívűnek, „helyesnek” tekinti a fél évtizedes időszakot. Erre alapozva, a restaurációs Rákosi-politika szellemében, az 1955 márciusától hozott szigorú határozatokhoz igazodva élesen bírálja az irodalmi élet „renitens” (valójában a demokratizálás irányába mutató) jelenségeit. Két hónap múlva, 1956 tavaszán, az SZKP XX. kongresszusának nyomán nemcsak a politikai helyzet változik, de már Pándi is közeledik az államszocializmuson belüli reformokat, a proletárdiktatúra demokratizálását követelő-segítő értelmiségiekhez – a *Szabad Nép* és más lapok hasábjain. Fellelhetjük ennek előzményeit az *Irodalmi Újságban* 1954–1955 folyamán publikált friss szellemű cikkeiben, például egy nyílt levelében,²⁸ vagy az *Öregék és fiatalok* című eszmecserehez tett

²⁶ Vö. TAKÁCS Róbert: Újságírói szerepfelfogások 1954 és 1956 között Magyarországon. *Médiakutató*, 2006. tél, 7–24.

²⁷ PÁNDI Pál: „Az igazat mondd, ne csak a valódit...” *Szabad Nép*, 1956. január 22.

²⁸ PÁNDI Pál: Nyílt levél egy egyetemi hallgatóhoz. *Irodalmi Újság*, 1954. október 30. 3.

hozzászólásában.²⁹ Viszont már egyértelműen ez a nyitás ihleti a *Példa és okulás* című 1956. márciusi cikket,³⁰ amely tükre a pártlap szerkesztőségében kiéleződő vitáknak, sőt lassan „kettős hatalomnak”. Nem véletlen, hogy Matusek Tivadar, a pártlap rákosista főszerkesztő-helyettese „javítani” akarja a szerkesztőség és a szerkesztőbizottság összetételét: Fekete Sándor, Koroknai Zsuzsa és Gondos Ernő mellett Pándit is az eltávolítandók között említi „politikai magatartásuk miatt, mert a szerkesztőségben már eddig is többször okoztak politikai bizonytalanságot, s jelenleg is megnehezítik a szerkesztőbizottság és a szerkesztőség munkáját”.³¹ De az akkor már reformer szellemű felelős szerkesztő, Horváth Márton nem enged.³² Ez a folyamat vezet el Pándi 1956. nyári és őszi cikkeihez, melyek politikai és erkölcsi szempontból különösen értékesek, s amelyeket Kardos András apja legszebb, legtisztább morális és írástudói teljesítményének tart.³³

1956-ban Pándinak a *Szabad Népen* kívül másutt, egyebek mellett irodalomtörténeti fórumokon is megjelentek írásai, részt vett az 1955–1956-os szakmai diskurzusokban. Továbbá a pártlap aláírás nélküli cikkei között október előtt is lehettek tőle származó szerkesztőségi vagy álnéven megjelenő publikációk; ez a műfaj természetes megoldás az újságírásban. Pándi erősödő szerepe a lap profilján természetesen összefügg előrelépésével a hierarchiában. Az SZKP XX. kongresszusa után, 1956 áprilisában hosszabb tanulmányutat tett a Szovjetunióban, tapasztalatairól a *Szabad Népen* nyolcrészes cikksorozatot írt,³⁴ amely kis híján könyvben is megjelent. Az OSZK Pándi-fondja őrzi a könyv-

²⁹ PÁNDI Pál: A kritika felelőssége. *Irodalmi Ujság*, 1955. szeptember 3. 4. Vö. RAINER M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956.* (Gyorsuló Idő) Magvető Kiadó, Budapest, 1990. 134., 185–186.

³⁰ PÁNDI Pál: Példa és okulás. *Szabad Népe*, 1956. március 11.

³¹ Idézi RÉVÉSZ Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története.* 56-os Intézet-Sík Kiadó, Budapest, 1999. 278.

³² HORVÁTH Bálint: Horváth Márton pályája. *Múltunk*, 2017/3. 107–109. A kor publicistáinak helyzetéről és dilemmáiról: TAKÁCS Róbert: Újságírói szerepfelfogások... I. m.

³³ Lásd a tanulmány elején az 5. sz. jegyzetet.

³⁴ PÁNDI Pál: Előszó. *Szabad Népe*, 1956. április 30. A sorozat további részei: Epizódok vallomása: május 1.; Utcák, házak, járókelők: május 4.; Emberek és

kézirát nyomdai kefelevonatát (*Útjegyzetek a Szovjetunióból*). Az olykor szépírói stílusba is átváltó lelkes útirajz az ország megújuló mindennapi életéről, kultúrájáról, a Sztálin halála és a XX. kongresszus után megváltozott légkörről, a hétköznapi demokratizálódásáról és a kritikai hangvétel erősödéséről ad emberi portrékban gazdag, de helyenként naiv képet. Méghozzá egy olyan magyar irodalmár-újságíró rokonszenvező, sőt rácsodálkozó szemével, aki a Nagy Imre-féle 1953. júniusi kormányprogram szellemében kezdi nézni saját országát és a Szovjetuniót. Igaz, direkt hazai politikai tanulságokat ott és akkor nem mond ki, de petőfis iróniáját megcsillogtatja: kedvenc költőjének *Okatootia* című gúnyverse nyomán a szovjet változások ellenpéldájaként szembeállítja *Tukutakitóniát*, a „mesebeli országot”, ahol a hétköznapi életben, a színházi közönség viselkedésében – áttételesen az emberi kapcsolatokban – minden még a régi módon, nehézkesen, idegesen zajlik. A szovjet politika belső vitáiról alig, hatalmi harcairól egyáltalán nem szól, „csak” az úgynevezett személyi kultuszról, hiszen március végén itthon még nem volt nyilvános Hruscsov titkos beszéde a törvénytelenégekről, a Gulag borzalmairól, a sztálinizmus bűneit feltáró tényekről és dokumentumokról.³⁵ Hruscsov és a szovjet vezetés is azzal igyekezett tompítani a fokozatosan mégiscsak nyilvánosságra kerülő drámai tények megrázó voltát és sokkoló hatását, hogy „személyi kultuszról” beszélt, s egy ideig ezt követte a magyar pártpropaganda még 1956 után is (szemben például a kommunista Lukács Györggyel, aki ha szerepelni tudott a nyilvánosságban, „sztálinizmust” emlegetett). Pándi cikksorozata így is figyelmet (sőt némelyekben aggodalmat) kelthetett: a budapesti szovjet nagykövet, Andropov például egy feljegyzésében úgy minősíti Pándi cikksorozatát, hogy az „objektivistá módon vizsgálta a szovjet valóság jelenségeit, lekicsinyelte a szovjet nép életszínvonalának emelése terén elért eredményeket, s voltaképpen befeketítette a

számok: május 6.; Gondolkoznak és örülnek: május 10.; Múzeum, színház, irodalom: május 13.; A fények városa: május 16.; Az ember színvonala: május 20.

³⁵ BARÁTH Magdolna: Az SZKP XX. kongresszusa a legújabb orosz szakirodalom tükrében. *Múltunk*, 2006/2. 177–200.; FEITL István: Szembesülés. Az MDP vezetői és a XX. kongresszus. *Múltunk*, 2006/2. 201–226.

szovjet élet egyes vonatkozásait”.³⁶ Nem tudhatni, hogy végül is ezért nem jelent-e meg a július végére lezárt Pándi-kötet.

Előkerült egy korábban ismeretlen, kéziratos Pándi-dokumentum: kritikus szellemű belső feljegyzés („pro domo”) Horváth Mártonnak, a *Szabad Nép* főszerkesztőjének az ország s benne a párt helyzetéről, a sajtó teendőiről.³⁷ A feljegyzés lényegében azt a szellemet tükrözi, amely a Petőfi Kör radikalizálódó vitáit³⁸ jellemezte ezekben a hetekben, hónapokban, s egyértelműen rögzíti Pándi akkori radikális reformer felfogását. Pár nappal később anonim szerkesztőségi cikkében már hosszasan méltatja is azt a progresszív baloldali diskurzust, amely e vitákból áradt, s amiért a szerkesztőségen belül konfrontálódnia is kellett.³⁹ Ha Pándi tavasszal, nyáron és kora ősszel nem kerül is az úgynevezett „lázado” írók és újságírók táborába (akiket emiatt pártbüntetés és egyéb retorzió is ért), szuverén módon lényegében az általuk képviselt nézeteket képviseli, törekszik összeegyeztetni a radikális reformok, a kommunista politika- és szocializmusfelfogás gyökeres megújításának igényét a vélt, illetve valódi pártfegyelemmel. Az 1956-os Pándi-cikkeknek *októbert megelőzően* két tematikai csomópontja van. Az első – amelyről már volt szó – az SZKP XX. kongresszusa és annak hazai következményeit tárgyalja, a második a nemzeti-nemzetiségi kérdés bátor és korai fölvetése Salamon Ernő, az erdélyi költő kapcsán,⁴⁰ majd a nagy botrányt kiváltó szeptemberi *Közös dolgainkról*.⁴¹

³⁶ BARÁTH Magdolna: Magyar–szovjet baráti kapcsolatok az SZKP XX. kongresszusától a forradalomig. In: OKVÁTH Imre (szerk.): *ÁVH, politika, 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956*. ÁBTL, Budapest, 2007. 39., 84. lábjegyzet.

³⁷ Gépiratmásolat, 1956. június 6. In: *Teherpróba*, 243–247.

³⁸ HEGEDŰS B. András–RAINER M. János (szerk.): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. Kelenföldi Kiadó–ELTE–Múzsák–1956-os Intézet, Budapest, 1989–1994. 1–7. kötet.

³⁹ PÁNDI Pál: A szellem napvilága. *Szabad Nép*, 1956. június 24.

⁴⁰ PÁNDI Pál: „Itt meglesznek jól magyarok és románok!” Salamon Ernő verseiről. *Szabad Nép*, 1956. január 15.

⁴¹ PÁNDI Pál: *Közös dolgainkról*. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 9. A részletes jegyzetek mellett a történelmi kontextushoz lásd Stefano BOTTONI bevezetőjét *Az 1956-os forradalom és a magyarság (1956–1959)* című, általa főszerkesztett kötetben (Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2006. 14–49.); FÖLDES György: *Magyarország*,

Pándi többhetes romániai, illetve erdélyi kutatásai, politikai tapasztalatszerzése nyomán született ez az akkor unikális, a román politikát és a hazai óvatosságot egyaránt az elsők között bíráló, alapvetően persze kulturális-irodalmi érdekű szeptemberi írás. Történelmileg tanulságos, hogy jóbarátja, Király István akkor és később is tőle eltérően értékeli 1956-ot: 1988. januári interjújában utólag ezt nyilatkozta: „Palival két esetben volt vitám ekkor. Először, amikor szovjetunióbeli útja után reális szovjet képet közölt. Úgy éreztem, ez az elébemenés az amúgy is túlzottan jelen levő szovjetellenesség előtt való behódolás. A másik vitám az erdélyi cikke kapcsán volt velem, amiről szintén úgy éreztem, hogy behódol a felcsapó nacionalista hullámnak. Az volt a meggyőződésem, hogy ezeket a problémákat nem lehet fél lépésekkel megoldani, mert követelni fogják a teljes lépést. [...] Tudom, hogy rossz volt az én elképzelésem is, de meggyőződésem, hogy ugyanolyan elhibázott volt a másik oldalé is.”⁴² A történelem Pándinak adott igazat kettőjük ebbéli nézetkülönbségében.

Pándi a nemzetiségi kérdés őszinte tárgyalásának hiányát s egyáltalán, a határon túli magyar kisebbségek iránti közömbösséget közvetlenül összekapcsolja a sztálini-rákosi ideológia torzán értelmezett „internacionalizmusával”, amelynek bírálata csak az SZKP XX. kongresszusa, Rákosi távozása, illetve az MDP-n belüli reformtörekvések megelénkülése nyomán nyílt lehetőség. Az elsők között hivatkozik az úgynevezett lenini nemzetiségi politikára, amelynek dokumentumai a szovjet *Kommunizist* című folyóirat nyomán itthon a *Társadalmi Szemlé*ben láttak napvilágot.⁴³ Ennek a szemléleti fordulatnak a dokumentuma Pándi cikke, amely megelőzte, illetve előmozdította a hazai írók, költők, értelmiségiek Erdély és az ottani magyarság helyzete iránti kritikus érdeklődésének kibontakozását. Már 1956 elején a Salamon Ernő verseiről szóló januári Pándi-írás is efelé mutatott, de ott még politikai konklúzió nélkül. A szeptemberi cikk – főleg egy vezető kommunista közíró részéről – nagy

Románia és a nemzetiségi kérdés 1956–1989. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 19., 39.

⁴² Király István interjúja Pándi Pálról. In: *Rejtőzködő legendárium*, 57.

⁴³ Vö. *Teherpróba*, 259., 239. lábjegyzet.

viSSzahangot keltett itthon és Romániában is. A téma és főleg ennek „befelé” és „kifelé” kritikus-önkritikus tárgyalása azonban továbbra is konfliktusos, félig-meddig tabusított volt, jól bizonyítja ezt Pándi cikkének politikai visszhangja, éles bírálata. Az ügy átnyúlt 1956 utánra, Kádár János 1957-ben személy szerint is támadta Pándit, akit ezek nyomán ideiglenes szilenciummal is sújtottak. E bátor „kezdés” tükrében különösen abszurd volt az 1960–1980-as években Pándit a nemzeti-nemzetiségi kérdés iránti közömbösséggel, „nemzetietlenséggel”, „belföldi turista”-szereppel vádolni, ahogy ez szóban és írásban egyes, magukat népi-nemzeti elkötelezettségüként deklarált írók, publicisták részéről nemegyszer megtörtént. Ezek a megbélyegzések ugyanakkor megerősítették a Pándiban 1944 óta lappangó, el-elfojtott holokausztszindrómát, a nemzetből való kirekesztettség érzületét, még ha erre a kontextusra olykor talán túlzott ingerültséggel reagált is.⁴⁴ Az MSZMP vezetésében a nemzeti-nemzetiségi kérdésben, a romániai magyarság helyzetét szóvá tevő bírálatokat illetően csak lassan érlelődött valamiféle szemléleti nyitás a belső politikai fórumokon és a magyar-román diplomáciai tárgyalásokon az 1960-as évek második felében. A gyakorlatban és a nyilvános deklarációkban pedig csak az 1970-es években vált – nagyon óvatosan, majd fokozatosan, így pártállásfoglalásokban – lehetővé. Ekkorra már a romániai politika élesen nacionalista és elnyomó iránya, a csehszlovákiai események, az ottani „magyarkérdés”, valamint itthon a népi írók sürgetése, a kezdődő ellenzéki mozgalmak belpolitikai és ideológiai feszültségeket is gerjesztő fölvetései is hozzájárultak az óvatos hazai nyitáshoz.

Az október végi napokban, a fegyveres harcok idején ott volt a szerkesztőségben, védte a *Szabad Nép* épületét, tárgyalt a pártvezetőkkel, egyezkedett egyes felkelő csoportokkal, írt és politizált. Számos visszaemlékezés olvasható erről az időszakról a *Rejtőzködő legendáriumban*, mindazonáltal ez az időszak, illetve cikkeinek ez az íve évtizedeken át alig volt ismert Pándi újságírói tevékenységéből. „Legkényesebb”, nagy hatású, szinte politika-

⁴⁴ Lásd erről: AGÁRDI Péter: A népi-nemzeti ellenzék 1956–1989 közötti történetéről. [Szeredi Pál négykötetes munkájának szakmai bírálata.] *Múltunk*, 2018/4. 234–269.

csináló cikkei aláírás nélkül, szerkesztőségi vezércikk műfajában láttak napvilágot a *Szabad Nép*, majd 1956 novemberétől a *Népszabadság* hasábjain.⁴⁵ A *Teherpróba* közreadja az 1956 tavaszától megjelent Pándi-írások többségét, köztük a fentieket;⁴⁶ a hozzájuk kapcsolódó jegyzetek pedig dekódolják az utalásokat az október 23. és november 4. közötti népi megmozdulásra, a forradalmi és drámai eseményekre, illetve az ezektől elválaszthatatlan publicisztikai hangsúly- és stílusváltásokat is. A politikai események és a Pándi-cikkek részletes párhuzamos bemutatását mellőzve elegendő a *Teherpróba* szöveggözléseire, jegyzeteire, továbbá a történelmi forrásokra és a szakirodalomra hivatkoznunk. Egyértelmű, hogy ezekben a cikkekben Pándi az 1956. október 23-ával kezdődő eseményeket *a szocializmust és a magyar függetlenséget megújítani akaró nemzeti demokratikus népmozgalomként* méltatja, védelmezi annak fő törekvéseit, de elítéli az események szélsőséges és véres hordalékát.

A szovjet katonai intervenció, majd a Kádár János kormányalakítása utáni hetekben Pándi aláíratlan szerkesztőségi cikkben egyszer szólal meg a *Népszabadságra* átkeresztelt pártlap hasábjain.⁴⁷ Ekkor még legitim az 1956 őszen kezdődött tömegmozgalom *forradalomnak* nevezése, de együtt jár a „fehérterrorba forduló” ellenforradalmi tendenciák elítélésével és a szovjet csapatok fegyveres segítségének elfogadásával, igazolásával. Ugyanakkor nagyon hangsúlyos a nemzeti függetlenség – a rendteremtés utáni – elsődleges követelményének és a szovjet csapatok kivonása stratégiájának a deklarálása, ami kezdetben a Kádár-kormány programjában, nyilatkozataiban is szerepelt. A *Népszabadság* ekkori szerkesztőségében többen voltak, akik így is gondolták, köztük Fehér Lajos, a gyorsan leváltott főszerkesztő, Pándi Pál és Fekete Sándor is.⁴⁸ Az MSZMP Központi

⁴⁵ Új, tavaszi seregszemle. *Szabad Nép*, 1956. október 23.; Híven az igazsághoz, október 28., Hajnalodik, október 29.; A független Magyarorszáért. 1956. november 18. In: *Teherpróba*, 273–299.

⁴⁶ Uo. 243–299.

⁴⁷ A független Magyarorszáért. In: *Teherpróba*, 292–299.

⁴⁸ A Fehér Lajos vezette szerkesztőség és a pártvezetés konfliktusáról lásd: SIPOS Levente: A *Népszabadság* letiltott cikke 1956 novemberében. *Múltunk*, 1992/1. 131–144.

Bizottsága december 5-i határozata nyomán, majd a későbbi nemzetközi viszonyok következtében 1956 őszének minősítése fokozatosan szigorodott, a hivatalos egypárti sajtóban már csak az „ellenforradalom” minősítés kaphatott nyilvánosságot, ez lett kodifikálva s kanonizálva, a Kádár-rendszer legitimációjának történelmi megalapozásaként. Ezzel egyidejűleg a belső és nemzetközi kényszerek a megtorlások fokozódásához vezettek, s végül Nagy Imre és társai 1958. júniusi kivégzéséhez. Az 1956. októberi szerkesztőségi irások szükségképpen anatómia alá kerülnek, jobb volt „megfelelkezni” róluk, főleg, ha szerzőjük, Pándi – komoly vívódások és konfliktusok árán és után, de – a kádári politika támogatója lett. Egy időre azonban mint politikai publicista elnémul, szilenciumot is el kell szenvednie a lap hasábjain.

A Kádár–Aczél-korszakban

A rendőrségi és bírósági aktákból, levelezésekből előkerült dokumentumok⁴⁹ fehér foltokat tüntettek el Pándi pályájáról, megmagyarázzák küzdelmeit és törekvéseit, a hatósági „fenntartásokat” vele szemben, egyes 1950–1960-as évekbeli írásainak hátterét, kapcsolódását az 1956 utáni politikai élethez, intézményekhez. Különösen megrendítő ezek közül a pályatárs, Gimes Miklós ellen folyó perben tett mentő tanúvallomása, amely azonban nem volt elég: Gimest halálra ítélték és kivégezték, ami Pándi életében súlyos belső drámát okozott.⁵⁰ 1957 elején olvasói vitacikként egy bátor írást jelentet meg Ripp Géza dogmatikus érvelésű, a revizionizmust elítélő durva cikke ellen,⁵¹

⁴⁹ *Teherpróba*, 307–341.

⁵⁰ Személyes átéltséggel beszél apjának erről a traumájáról Kardos András: Kun Zsuzsa beszélget Kardos Andrással a Klubrádió *Klubdélelőtt* című műsorában 2023. augusztus 12-én. Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=0DrGnvoGnlo> (Letöltve: 2024. 07. 03.)

⁵¹ PÁNDI PÁL: Vítázzunk, hogy egyetérthessünk. Válasz Ripp Géza: Újsütetű revizionisták című cikkére, *Népszabadság*, 1957. február 3. Kötetben: Uő: *Kritikus ponton*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1972. 7–10. Az írástól a szerkesztőség kétszer is elhatárolódní kényszerült, egyrészt rögtön Pándi cikke

amelynek részben adminisztratív következményei is voltak rá nézve. A *Teherpróba* számos titkos iratot, ügynöki jelentést is közöl, amelyek Pándi „vétkei” veszik számba, illetve amelyekben az ő szerepének, név nélküli 1956-os vezércikkeinek megítélése volt a tét – egészen a Kádár János általi nyilvános „kíprédikálásáig”.⁵² A komolyabb retorziókat elkerülte, vélt bűnei egyébként sem voltak olyan súlyosak, mint amilyenekkel Gimes Miklóst, Vásárhelyi Miklóst, Fekete Sándort, Lócsei Pált és másokat vádoltak. 1958-ra pedig elfogadta a Kádár János vezette kormányzat politikai és ideológiai játékszabályait, sőt különböző műfajú írásaiban, tanárként, szerkesztőként képviselte, népszerűsítette is őket. Számos, korábban szintén a Nagy Imre-féle reformokkal rokonszenvező, Petőfi-körös baloldali értelmiségivel együtt a Kádár-rendszer híve és támogatója lett, az óvatos nyitás, a reformok pártján állt, megőrizte, de fokozatosan modernizálta korábbi marxizmus- és szocializmusfelfogását. Nehéz eldönte-

után, másrészt két nappal később a főszerkesztő-helyettes tollából: SZAMOSI Károly: Vitázzunk – de a lényegről. *Népszabadság*, 1957. február 5. Mindez rossz pontnak minősült Pándi politikai megítélésében, a lapon belüli szilenciumához is hozzájárult. Igaz, álneven számos irodalmi jellegű kispublicisztikát közölhetett, ami a szerkesztőség szolidaritására is vall. Irodalmi és szaklapokban viszont neve alatt továbbra is publikálhatott cikkeket: PÁNDI Pál: Petőfi és a „szerepjátszás”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1957. 189–201.; Uő: Kuprin elbeszélései. *Nagyvilág*, 1957/8. 1266–1268. A pártlapban ösztől már újra saját neven publikálhatott: Uő: A „másik Magyarország”. *Népszabadság*, 1957. szeptember 29. Ez azonban újra ellenérzést keltett a sajtóirányításban és személy szerint Kádár Jánosban, olyannyira, hogy Szamosi Károlynak kellett – korrekt módon és ezúttal sikeresen – megvédenie munkatársát: *Teherpróba*, 307–312. Ezt követően is voltak álneves, betűjeles, monogramos cikkei a *Népszabadságban*, majd később, az 1970-es években a *Kritikában*, de ezek rövidebb s főleg irodalmi-kulturális publicisztikák voltak, rejtőzködésüknek nem politikai okai voltak.

⁵² 1956-os Erdély-cikke, októberi–novemberi *Szabad Nép*-vezércikkei, a *Népszabadság*-sztrájk, majd a Ripp Gézával polemizáló 1957. februári *Népszabadság*-írása miatt Kádár János többször nyilvánosan is bírálta Pándit, amiből szilencium és a már hivatkozott levélváltás is lett a politikus és Szamosi Károly főszerkesztő-helyettes között. Lásd erről a *Teherpróba* 272. oldalán található lábjegyzetet. Tudomásunk szerint először az 1957. januári, a kínai–magyar barátságot Csou En-laj jelenlétében méltató Kádár-beszéd hozta szóba a pártsajtó „hibás” cikkeit, majd az október 11-i országos pártaktíván elhangzott beszéde. Bár a beszédek csak rövidítve jelentek meg a *Népszabadságban*, több résztvevő emlékei szerint Pándit is megnevezte Kádár. Ez indította Szamosi Károlyt 1957. október 28-i levele megírására Pándi védelmében.

ni, hogy ebben mennyi volt a kényszerű alkalmazkodás, netán megalkuvás, mennyi az 1956 utáni megtorlásoktól való megrettenés (főleg Gimes Miklós kivégzése miatt), mennyi a belsőleg megküzdött azonosulás a Rákosi-rendszerrel élesen elhatárolódó, reformokat ígérő kádári politikával, amiben Aczél Györggyel elmélyülő kapcsolatának is komoly szerepe volt. Mindazonáltal bizonyos: 1956–1957 egyszerre reményteli, majd drámai, sőt véres hónapjaiban Pándiban felszakadhattak a holokausztrauma okozta sebek is, volt benne félelem az antiszemitizmus és a nacionalizmus, valamint a Rákosi-diktatúra visszatérésétől is – mindez együtt kondicionálta és keretezte 1957 utáni közéleti szerepvállalását. Eldönthette: elsősorban tudományos és egyetemi oktatói hivatásának akar élni, íróként, szerkesztőként – s nem párt- és állami közfunkciót vállalva – szeretne dolgozni. Ugyanakkor továbbra is erős ideológiai elkötelezettség jellemezte, a marxizmus és a „marxizmus” nevében; az évtizedek során változó hangsúllyal – olykor hatalmi pozícióból – vívott polémiák szereplője, kezdeményezője is lett. Az államszocializmus kultúrpolitikai fővonalának markáns képviselője, védelmezője és szándék szerint korrigálója volt, esetenként azonban vereséget szenvedett, és az 1980-as években – objektív és szubjektív okokból – szerepválságba került. Mindazonáltal – kortársai, barátai és vitapartnerei, valamint a tudománytörténeti utókor szerint – az 1960-as és az 1970-es évek Pándi sokoldalú, *elsődlegesen irodalomtörténeti munkásságának, szellemi teljesítményének aranykora*.

Térjünk ki Aczél György és Pándi Pál három évtizedet, az egész Kádár-korszakot (1957-től egészen Pándi haláláig) átívelő személyes kapcsolatára. A *Teherpróba* (az eddig előkerült levelezés mintegy 65%-át tartalmazó) részletes és jegyzetekkel magyarázott válogatást közöl levelezésükből,⁵³ amely érzékeny tükrét nyújtja nem csupán az irodalmár szakmai kibontakozása és közéleti aktivitása időszakának, hanem egyúttal a Kádár-korszak szellemi életének, belső küzdelmeinek is.⁵⁴ A Pándi-

⁵³ *Teherpróba*, 343–550.

⁵⁴ A Pándi és Aczél közötti levelezés dokumentumainak legnagyobb része a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ

Aczél-kapcsolat nemcsak, sőt nem is elsősorban politikai-hatalmi-tanácsadói természetű, hanem igazi, mély férfibarátság. Létrejöttében Pándi feleségének, Kozma Évának volt kulcsszerepe, aki 1939–1940 körül ismerhette meg Aczél: első férjével ugyanis egy közösen bérelt lakásban együtt lakott Aczállal és feleségével, Csathó Zsuzsával. Kozma Éva első férje és Aczél a kulturális mozgalomban is aktív munkások voltak, együtt is szavaltak, de a férj korán meghalt. 1944-ben a vakmerőségéről ismert Aczél hozta ki a gettóból Kozma Évát és édesanyját, megmentve életüket. A kapcsolat megmaradt közöttük, jóllehet Aczél Rákosi uralma alatt koncepciós vádak miatt évekig börtönben volt. Aczél kiszabadulása után, 1956 végén Kozma Éva már Kardos Pálnéként hozta össze Pándival, s ettől kezdve bontakozott ki barátságuk és politikai kapcsolatuk. Erre az első találkozásukra 1977 februárjában Pándinak írott – de végül el nem küldött – levelében Aczél így emlékezik vissza: „Én emlékezem ugyan egy másik esetre, amikor egy többbezres aktívaülés előtt pártunk első titkára rendkívül éles bírálataira – annak ellenére,

Kézirattárában található, Aczél György hagyatékában, amely a politikus végrendelete és örökösei döntése nyomán került oda (lásd erről: BÁNFALVI István: „Nem Aczél elismertetésének az intézménye”. Gréczi Emőke interjúja. In: GRÉCZI Emőke [szerk.]: *Archívum a kartotéktól a felhőig. Múzeumcafé*, 65. 2018/2. 240–255.). Több olyan levél, illetve más dokumentum is olvasható a *Teherpróba* e ciklusában, amelyek eredetijét a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi (az egyelőre rendezetlen OSZK-beli iratgyűjtemény fondszáma: 396.), valamint Pándi Pál fiának és más magán-személyeknek a tulajdonában van. Természetesen számos levél lappanghat még köz- és magángyűjteményekben; ezekről nincs pontos és teljes áttekintésünk, bár a Kádár-kor művelődéspolitikájával foglalkozó történeti szakirodalom is tud ilyenekről, illetve idéz belőlük. Az eddigi legátfogóbb Aczél-monográfia, Révész Sándor 1997-ben megjelent könyve (RÉVÉSZ Sándor: *Aczél és korunk*. Sik Kiadó, Budapest, 1997, vö. újabban: Uő: Aczél György. In: SZENTPÉTERI József [szerk.]: *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2003. 220–223.) is tartalmaz levélidézeteket, pedig akkor a szerző még nem építhetett az MTA-nál őrzött Aczél-hagyaték teljes körű feldolgozására és kutathatóságára. Az MTA KIK Kézirattár Pándi–Aczél-levelezésében ugyanakkor találhatóak „hivatalos” lektori jelentések is (pl. Karinthy Ferenc, Kenedi János vagy Nádas Péter könyveiről), amelyek nem levélként fogalmazódtak, hanem Pándi másolatban küldte meg Aczélnek. Az Aczél–Pándi-levelezés kéziratcsoportjában vannak nem Pánditól származó iratok is, Pándi könyveiről szóló kritikák, olykor nem azonosítható, harmadik személy által írott szövegjavaslatok és egyebek.

hogy, mint később kiderült, vétlen és hibátlan voltál – úgy reagáltál, hogy másnap feljöttél a minisztériumba.⁵⁵ Emlékezetem szerint akkor találkoztunk életünkben először személyesen – és azt kérdezte egy Pándi Pál nevű elvtárs, akit akkor ismertem meg, hogy attól, hogy ilyen éles bírálatban részesült, méghozzá egy többezres aktíva előtt, az egyetemi alapszervezetben dolgozhat-e tovább?”⁵⁶

Pándi és Aczél viszonyáról sokat írtak az elmúlt évtizedekben, tények, emlékek, előítéletes pletykák, olykor egész anekdotakincs és városi folklór is kialakult vele kapcsolatban. Pándi sosem formalizált és intézményesített tanácsadói szerepéből, kettejük barátságából szervesen következett, hogy gyakran kérte meg őt Aczél arra, hogy készülő beszédeinek, cikkeinek, interjúinak, előadásainak szövegéhez, vázlatához adjon tematikai javaslatokat, ötletet, illetve nyújtson szövegszerű segítséget, és javítson át mások által készített textusokat. Aczél György levelezési szokásaira általában is jellemző: nem arányosan kölcsönös, és többnyire nem viszonyos mértékű a Pándival folytatott levelezés sem. A politikus gyakran telefonon vagy személyes beszélgetésben reagált a hozzá fordulóknak, így fogalmazta meg – nemegyszer elhamarkodott, szigorú, sőt durva – véleményét. Többnyire szóban, telefonon kért valamit, illetve kezdeményezett diskurzust – írásos dokumentáció nélkül. Pándi viszont többször megírta Aczélnek, hogy „nem kéziratgyűjteménye számára” küld anyagot, véleményt, azaz kérte, hogy semmisítse meg levelét.⁵⁷ Művelődéstörténeti szerencse, hogy – többnyire – nem ez történt. A közöttük kialakult hivatalos és baráti kapcsolat, sűrű kommunikáció az egész Kádár-, illetve Aczél-korszak jellegzetes, gyakran szenvedélyes, sőt szubjektivistá kapcsolati hálójára, a formális és informális pártirányítás, a hatalom és az értelmiség viszonyának ellentmondásos, megszorításokkal és nyitásokkal

⁵⁵ Ez 1957 őszén történt; lásd erről Szamosi Károly és Kádár János levélváltását: *Tehérpróba*, 307–312.

⁵⁶ *Tehérpróba*, 459. Hogy ez 1956-ban vagy 1957-ben történt-e, nem volt lehetőségem kideríteni.

⁵⁷ Például: *Tehérpróba*, 388.

átszótt, gyakran konfliktusos természetére vall.⁵⁸ Jól tükröződik ez kettejük olykor indulatos, sértett levélváltásaiban is, miközben kifelé mindez úgy tűnt föl, hogy – egyik olvasatban – Pándi Aczél legfőbb „titkos tanácsnoka”, sűgője, „szürke eminenciása” volt, másik olvasatban viszont az irodalmár a politikus kiszolgálója, „samesza”, végrehajtója lett volna. Az ember és szerep viszonya mindkettőjükénél kritikusan elemezhető, de a levelek olvasói mégiscsak két – bár nem azonos helyzetű és felelősségű, de kvázi egyenrangú – személyiség szövetségének hiteles, sőt a mai olvasó számára is szép dokumentumaival találkozhatnak. Az 1980-as évek elején megélnékült hazai irodalmi és politikai ellenzékiesség láttán Pándi gyakran tette szóvá a pártvezetés – úgymond – erőtlenségét a negatívnak ítélt tendenciákkal szemben, a gyenge vagy engedményes politizálását. S ezt ki másnak, mint elsősorban Aczélnek róhatta föl, ha nem is elsősorban őt tette felelőssé értük. Három évtizedet átívelő politikai és baráti kapcsolatukban megannyi vita, sőt veszekedés és sértődés mellett mégis – Pándi többször is megfogalmazta⁵⁹ – az „örjárat”, „az örjáratilag” volt domináns. Balogh Ernő írja az „örjárat” metaforájáról, Pándi szerepválasztásáról: „ez a pozíció tetszett Pándinak. Alighanem az ambivalenciája miatt is. Mert ebben az őrszolgálatban az elvűség és az éberség mellett egyszersmind tényleg volt valami félelmetes, ijesztő gesztus is, valami nem hétköznapi léptékű, valami – igenis! – vadromantikus póz. Már-már Szilvesztert [Az apostol főhőse] idéző megszállottság. Ott rejlik benne a magános és szüntelen helytállás ethosza.”⁶⁰

1957-től három évtizeden át dolgozik a *Népszabadság* kulturális rovatánál, fokozatosan emelkedve a szerkesztőségi hierarchiában. Munkássága nyomon követhető aláírt kisebb és nagyobb cikkeiben, olykor rövidebb, monogrammal jelölt vagy álneves írásaiban. Az 1970-es években a rovat számos fiatal kritikusnak, többnyire egyetemi hallgatóknak volt bemutatkozó, nevelő publikációs fóruma. De izgatta Pándit egy „saját” fo-

⁵⁸ Révész Sándor Aczél-monográfiájában találó ironiával többször nevezi ezt az aczéli „humánpolitikát” kegygazdálkodásnak.

⁵⁹ Például: *Teherpróba*, 547.

⁶⁰ Balogh Ernőnek a szerzőhöz írt magánlevele 2023. november 28-án.

lyóirat is: 1961 márciusában Illés Lajos és Váci Mihály mellett az *Új Írás* alapítója és szerkesztőtársa volt. A lap a *Kortársnál* frissebb szellemű lett, több, az akkori kultúrpolitikai viszonyok között bátor közlést kezdeményezett, kaput nyitott néhány 1956 őszén „megpörkölődött” és számos fiatal író előtt, Dérytól Csoóri Sándorig, Benjámín Lászlótól Moldova Györgyig. Megjelent a Gulag megjárta Lengyel József prózája is. A folyóirat nívója, hogy új szociográfiai kísérletek, széles körű kulturális és életformaviták is megjelentek az oldalain, amelyek diskurzusteremtő nyíltsága feltűnő volt az 1960-as évek elején.⁶¹ Számos „kényes” irodalmi alkotás vitamegjegyzésektől, kiegyensúlyozólegitimáló szerkesztői bekezdésektől kísérve látott nyomdafestéket (Benjámín Lászlótól Weöres Sándorig), ezek egy részét maga Pándi írta-írhatta. Működött azonban még az előzetes és a politikai vezetőktől konkrét szövegekről véleményt kérő, azaz önkéntes cenzúra is. Utólag bármennyire is paradoxonnak tűnik, ez az 1956 utáni irodalmi nyitást, a konszolidációt szolgálta, igaz: szövegáldozatokkal, kényszerű engedelmekkel.⁶² Itt indította el Pándi az *Elvek és utak* című elméleti rovatot, később ezzel a címmel önálló és értékes, sokszerzős és kvázi plurális szellemű tanulmánykötetet szerkesztett.⁶³ Az *Új Írás* gyorsan népszerű lett,⁶⁴ de Pándi nem sokáig bírta a többfrontos küzdelmet, 1963 februárjában távozott. Közben azért folyamatosan dolgozott a *Népszabadságban*, 1967 és 1971 között már újra kulturális rovatvezetőként. A kultúrpolitikán belüli hatalmi harc keretei között, egy új lap alapítása helyett – morálisan ellenszenves mó-

⁶¹ Lásd egyebek mellett ILLES Lajos: Egy folyóirat ifjúsága. *Népszava*, 1986. április 26. [Az *Új Írás* kezdeteiről.]

⁶² Vö. FARKAS László: A cenzúra. Egy fejezet az *Új Írás* történetéből. *Tekintet*, 2007/2. 39–52.; Uó: *Deres március. Az Új Írás születése és első esztendei*. Anonymus Kiadó, Budapest, 2016.

⁶³ PÁNDI Pál (szerk.): *Elvek és utak. Tanulmánygyűjtemény*. Magvető Kiadó, Budapest, 1965. Ez címadója és nyitóköteté lett a Magvető éveken át megjelenő gazdag könyvsorozatának is.

⁶⁴ E sorok írója gimnazistaként előfizetője lett. Az *Új Írás* példányszáma az 5000-es indulástól 1964-re 13 000-re emelkedett. SCHULZ Katalin: Irányítókról és irányítottokról. Irodalom és hatalom a hatvanas években. In: JANKOVICS József-NYERGES Judit (szerk.): *Hatalom és kultúra II. Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság*, Budapest, 2004. 1130.

don – elvéve az MTA Irodalomtudományi Intézetének színvonalas folyóiratát 1972-ben, 1983-ig a *Kritika* felelős szerkesztője lett. S talán ezt a munkáját szerette legjobban, és végezte a legnagyobb örömmel.⁶⁵

A *Kritika* volt Pándi „önazonos” műhelye, itt tudta leginkább érvényesíteni alkatát, hol innovatív, hol merev szerkesztői attitűdjét, egyszerre tágas és reformer, de olykor bizony rigid szemléletét. A *Kritika* támogatta a kádári–aczéli politikát, ugyanakkor egy korlátozott demokratizálás jegyében teret engedett kódoltan rendszerkritikus nézeteknek is. Mindig „pártosan”, szerkesztői vitával vagy zárszóval kezelte azonban ezeket a konfliktusos diskurzusokat, mintegy illusztrálva, mit is értett ő maga kultúrpolitikai tanácsadóként a „szövetségi politika és az ideológiai vita”, a „nem marxista nézetekkel folytatandó építő eszmecsere” doktrínáján. Ami ott és akkor, abban a rendszerben szolid előrelépés volt („finomul a kín” – írta József Attila), akárhogy fordult is a rendszer és a világrendszer az 1980-as évek végén. Utóvédharcos volt, sebeket jócskán ejtett, de kapott is, mindezzel együtt szellemi, tudományos, kulturális, erkölcsi és emberi minőségeket ösztönözve, nevelve. Rényi Péter így idézi föl alakját: „Pándi halálosan komolyan vette, nem is az ideológiai harcot, mert azt szerintem is halálosan komolyan kell venni, hanem az egyes csatákat, s olyan belső izgatottság vett rajta erőt, hogy szinte állandóan »en garde«-ban állt. Néha humorizáltam is vele a szimmetria-mániáján. Ha behozta ezt a szerzőt ebből a táborból, akkor be kell hozni azt a szerzőt abból a táborból; lehet, hogy annak az írása nagyon rossz, de azért... Ilyen absztrakt módon »arányosított«. Cikkei felépítésében is felfedezhetők ilyen »hadmozdulatok«... S mégis összeszorul a szívem, ha arra gondolok – a korunkban egyre szaporodó cinikus manipuláció és

⁶⁵ ALMÁSI Miklós: *Kritika – az őstörténet. Kritika*, 2013/11–12. 2–3.; AGÁRDI Péter: Pándi Pál *Kritikája és a Kritika* Pándi Pálja, 50 éve jelent meg a *Kritika*. Uo. 4–8.; KALMÁR Melinda: A kritikai gondolkodás integrálása a szovjetrendszerbe. Uo. 9–11.; KARSAI László: A „zsidókérdés” a *Kritikában*, 1988–1993. Uo. 12–14.; LADÁNYI János: Rendszer a rendszertelenségben. Roma témájú írások a *Kritikában*. Uo. 15.; TAKÁCS Róbert: A *Kritika* és az értelmiségi sajtó a Kádárkorszakban. Uo. 16–19.

köpönyegforgatás láttán –, milyen őszinte hevülettel és milyen belső intenzitással élte át a szellemi csatákat.”⁶⁶

Az 1980-as évek erős változásokat hoztak a politikai és a kulturális keretekben. Pándi úgy érezte, mintha sakkozónak vele az egymással is hatalmi és presztízsharcot vívó politikai vezetők. A dédelgetett *Kritika* éléről „az ideológiai vonal megerősítése” érdekében 1983-tól a *Népszabadság* szerkesztőbizottságába küldték, de Aczél György 1985-ös leváltása a Központi Bizottság titkári posztjáról az ő helyzetét is megrendítette, és az új napilapszerkesztői szerep sem vált be. Közben egyre több támadás és kirekesztés érte a „népnemzeti” írócsoport és az ellenzék részéről, nehezen élte meg az Írószövetség 1981-es,⁶⁷ s még inkább 1986. november 29–30-i közgyűlését, amelyen az írók többségi, illetve hangadó csoportja élesen konfrontálódott a jelen lévő politikusokkal, illetve a kultúrpolitikát védelmező írók kis körével. Benjámin László halála alkalmából 1986. augusztus 23-án megjelent írása már annak idején is drámai hangvételű politikai, erkölcsi, baráti, generációs búcsúként volt olvasható, Pándi pár hónappal későbbi saját halála felől nézve pedig kísérteties önbeteljesítő jóslatként hatott.⁶⁸ A vezető írószövetségi tisztségviselők megválasztására 1986. december 19-én került sor azok

⁶⁶ Rényi Péter. In: *Rejtőzködő legendárium*, 69.

⁶⁷ Az 1981. decemberi írószövetségi közgyűlésen, a lengyel szükségállapot bevezetésének bombahíre közepette szenvedélyesen hozzá is szólt, de ennek szövege, gyorsírói jegyzőkönyve egyelőre nincs meg. A jelen lévő tanú szerint: Pándi „a vitapartnerek, az akkori »ellenfelek« iránt is felelősséget érezve és éreztetve állt ki a megőrzendő kulturális, irodalompolitikai értékek mellett, az életigenlés és »irodalomigenlés« egységében”. AGÁRDI Péter: Pándi Pál köszöntése [60. születésnapja alkalmából]. *Kortárs*, 1986/8. 139. A tisztújító szavazás nyomán Pándi – jelöltsége ellenére – újfent kimaradt a választmányból.

⁶⁸ Utolsó közszereplésére – tudomásom szerint – 1986. december 15-én került sor József Farkas akadémiai nagydoktori védésén. Magam a bíráló bizottság titkáráként voltam jelen, az eszmecsere végigjegyzeteltem, és a nagydoktori fokozat megadását ajánló bizottsági konklúziót nekem volt tisztem írásba foglalni. A disszertáció témája maga is *utóvédharcos* jellegű: *Kultúra, sajtó és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban*. Pándi – alapos és keserűséggel átítatott szenvedélyes hozzászólásában – méltatta József Farkas hűségét évtizedekkel korábban megkezdett kutatási témájához és világnézetéhez. Nagyra értékelt, hogy a szerző meg-megújuló kreativitással vitte tovább és korszerűsítette a téma iránti elkötelezettségét – egy olyan szellemi-politikai közegben, amely egyre inkább 1918–1919 valódi értékeinek le- és megtagadása, az egész – mégoly tragikus hi-

után, hogy a novemberi közgyűlésen megszavazott új választmányból kikerült számos, a kultúrpolitikának elkötelezett irodalmár. (Pándi esetében ez már korábban, 1981-ben bekövetkezett, de a mostani gátszakadás megrendítette.) Tiltakozásul először Juhász Ferenc, majd mások is kiléptek az Írószövetségből, a párt- és állami irányítás pedig – végiggondolatlanul, kapkodva, a politikai vezetésben 1985-ben bekövetkezett személyi változásokkal összefüggésben belsőleg megosztottan – retorziókat helyezett kilátásba. A kultúrpolitikusok és a kommunista írók kis csoportja (Király István, Pándi Pál, Gyurkó László, Szerdahelyi István és mások) hetente jöttek össze megtárgyalni a lehetséges alternatívát; ezeken Pándi többször is keserűen nyilatkozott meg, főleg, amikor kiderült: nincs meg az esélye a tömeges kilépéseknek, amelynek egyik fő agitátora volt. Végül a legközelebbi barát, Király István sem lépett ki. Egyéb személyes és közéleti, politikai traumák is érték azokban a hetekben (a *Népszabadságtól* való megválás, Domokos Mátyás tanulmányának megjelenése⁶⁹), ezekből egy is sok volt.⁷⁰

Pándi „örjáráti” szerepe az aczéli politika mellett az 1980-as évek derekára a korábbinál is több konfliktussal, kölcsönös bánattal, időnként kapcsolati szünettel terhelődött meg. Jóllehet nem voltak azonos helyzetben, és nem voltak azonos „súlycsoportban”, a közös világnézeti-ideológiai meggyőződés, a vélt vagy valódi jobboldali fordulattól való félelem,⁷¹ valamint mindkettejük fokozatos háttérbe szorulása a politikai és kulturális életben végül is megerősítették a szolidaritást és a barátságot kö-

bákkal együtt is tiszteletre méltó – baloldali kísérlet meghamisítása, sőt megrágalmazása felé mutatott.

⁶⁹ DOMOKOS Mátyás: Leltárhiány. *Újhold Évkönyv*, 1986/2. 249–287.

⁷⁰ Lásd erről az időszakról a *Rejtőzködő legendárium* (354–388.), valamint a *Theherpróba* jegyzeteit.

⁷¹ Egyik személyes, tollal írt levelében, amelyet egy Aczélnak írott szövegjavaslatához fűzött, kételkedve annak, illetve a hatalmi erély politikai hatékonyságában, így fakadt ki: „Itt az írás, amit kértél. Sok értelmét az egésznek nem látom. Ha »fenn« tűrjük (és ezzel segítjük) az ellenforradalmi előkészületeket (à la 1954!), akkor ne hirdessünk mást »lenn«.” Mintha pillanatnyi depressziós hangulatában megtagadta volna az 1954-ben megindult szocialista demokratizálási folyamat lényegével való egykori azonosulását, a kontinuitást 1956 októberi írásaival, de ne ítélkezzünk az utókor fölényességével.

zöttük. Ennek utolsó drámai dokumentuma Pándi kézzel írott levele az agytrombózisa előtti este: „Gyuri! Itt a vége, ámen. Ölel P.”⁷² A december 31-i agytrombózisnak nem lehet megnevezni a közvetlen okát, de az 1986. őszi és téli események együttesen hozzájárultak Pándi szervezetének tragikus összeomlásához és január 19-i halálához. A levél még ez előtt íródott, teljesen tiszta tudattal. Kardos András megrendítően szépen és fájdalmas családi emlékeket is említve idézi fel ezt az utolsó évet és a decemberi hónapot – egyúttal saját történelmi értelmezést is adva édesapja sorsának, kettőtört pályája erkölcsi tanulságainak, valamint, tágabb perspektívából, a Kádár-kor, az államszocializmus bukásának.⁷³

Az 1980-as évtized mindazonáltal nem csupán a kultúrpolitikáról, illetve a világpolitikai és a hazai rendszerváltozás előjátékáról szól – Pándi szempontjából sem. A fejlett világban és a magyar szellemi életben *kultúra- és értékrendváltás* ment végbe, amit a *tömegmédiá* dominanciája, majd hamarosan a *digitális fordulat* jellemzett. A hagyományos olvasáskultúra, a Gutenberg-galaxis háttérbe szorult, csökkent a szépirodalom és az irodalomismeret kiemelt társadalmi-politikai súlya. Az 1970-es, majd az 1980-as évtized a dezillúzió, a kiábrándulás periódusa lett egyrészt a fejlett technicizálódó kapitalizmus, a neoliberais/neokonzervatív globalizáció „jótéteményeiből”, másrészt a „brezsnyevi pangás” és az 1968-as Brezsnyev-doktrína „reális szocializmusából”, sőt általában a szocializmus megvalósíthatóságából is. Miközben itthon a „mindennapok forradalmiságának” lojális ideológiája⁷⁴ igyekezett konszolidálni a szellemi életet, a tömeges, főleg a generációs elégedetlenség, az érzelmi és életformálázadások mindkét „irányba”, Nyugat és Kelet „ellen” egyaránt irányultak. Nálunk elsősorban a bár még értékteremtésre és reformkísérletekre is képes, de egyre inkább válságokkal küszködő kádári rendszer ellen. Kódoltan, majd fokozatosan manifesztá-

⁷² *Teherpróba*, 549–550.

⁷³ *Teherpróba*, 51–56.

⁷⁴ A formula Király Istváné volt: KIRÁLY István: *Hazaftság és forradalmiság*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1974. 5–101.

lódva érzékenyen tükrözték ezt az új, fiatal nemzedék körében kibontakozó szellemi áramlatok.

Az 1968 körül indult literátornemzedék, a „Péterek” (Nádas, Esterházy, Lengyel, Hajnóczy és mások) „prózafordulata”,⁷⁵ a valóságos vagy idézőjeles „posztmodern” korszakváltása új irodalmi beszédmódot, gyökeres értékátrendeződést, „nyelvkritikai” modellt, megváltozott kulturális narratívákat hozott. Pándi és több elvbarátja, nemzedéktársa számára ezek nem-realista, belterjesen esztétizáló, „ideologikusan dezideologizáló” paradigmák voltak. Joggal fogalmazta meg Király István: „Más szerepeket kívánt és más szerepeknek kedvezett a kor, és mi egyre hátrébb szorultunk.”⁷⁶ Az MSZMP vezetésének elbizonytalanodása, a szocializmus nemzetközi meggyengülése, a hazai ellenzékiesség megerősödése idején, a fentiekben leírt drámai kultúraváltás tapasztalataitól hangolva Pándi egyre komorabb, egyre magányosabb lett, de világnézetéhez, szakmai identitásához és barátaihoz hűséges maradt, egyikeként a szocializmust féltő *utóvédharcosoknak*. „Kései” levelei, írásai drámai képét adják a baloldali, a magát továbbra is marxistaként identifikáló értelmiségi rendszerváltás előtti helyzetének, tépelődéseinek, a hatalomból való kikerülésének, de egyúttal önérzete, ethosza és hite megőrzésének. Pándinak az úgynevezett „hatalomhoz”, az Aczél Györgyhez, illetve az „ellenzékhez” fűződő viszonya 1956 és 1986 között ugyanakkor korántsem volt olyan egyirányú, függelmi jellegű, illetve rendcsináló, cenzurális karakterű, ahogy ezt a vele szemben álló „áldozati” szóbeszéd hírelí és ábrázolja. Jól mutatja ezt a pártállami tabukat és irányelveket képviselő, de a „más nézeteket” vitatkozva befogadó és befogadva vitatkozó szerkesztői gyakorlata a *Kritikában* és a *Népszabadságban*. És ezért

⁷⁵ A csoportképző elnevezés GÁLL István telitalálata (lásd több esszéjét is *Hullámlovas* című kötetében. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1981); ennek az irodalmi fordulatnak immár könyvtárnyi kritikái, sőt irodalomtörténeti szakirodalma van. Szigorúan kritikus megítélése: REICHERT Gábor: „Péterek stb.”. Nemzedéki szemléletmód Gáll István kritikusai gyakorlatában. In: REICHERT Gábor–SZÉNÁSI Zoltán (szerk.): *„Lelkünkre így ül ez a kor”. Magyar irodalom és kultúra az elképzelt és a megvalósult szocializmusok korában*. Tatabánya Alkotó Művészeiért Közalapítvány, Tatabánya, 2022. 185–195.

⁷⁶ Király István. In: *Rejtőzködő legendárium*, 203.

is respektálták őt olyan formátumok, mint Illyés Gyula, Déry Tibor, Lukács György, avagy akár a legbefolyásosabb ellenzékiek. Rényi Péter, a Kádár-korszak másik, okos vezető kommunista értelmiségi személyisége így foglalja össze ezt az önmagára is jellemzőnek érzett szituációt: „Neki például rengeteg baja volt a rendszerrel, meg a napi politikai gyakorlattal. Állandóan arra kényszerült, hogy – látva a politika gyengeségeit, rossz kompromisszumait – mindig emlékeztessen arra, hogy végső soron ő másra szegődött.”⁷⁷ Volt ezekben a keserű „kormánykritikai” szembesülésekben (így az Aczélnak tett szemrehányásokban) olykor merevség, rugalmatlanság, időnként üldözéses tünet (a jobboldali, kódolt támadásokra is érzékenyen), esetenként doktrinerség, „nagyothallás és gyengénlátás” is. Olyan „hatalom védte” irodalmár szerepébe kényszerült, akinek a lába alól egyre inkább kicsúszott a talaj, jóllehet ő mindig a realizmust, a valóság és a „valóság” lényegi folyamatainak hű ábrázolását igényelte esztétikai írásaiban. Értékeszményei, hűsége és emberi-tanári tapintata azonban megóvták attól, hogy végzetesen szembeke­rüljön a korával, sőt életprogramja, hivatástudata nyilvános fel­lépései során még defenzívában is működött erős retorizáltságú, szuggesztív debatter karaktere. A kommunizmusra hivatkozva világszerte elkövetett tragikus bűnök kikezdték értékrendjének és jövőképe­nek a hitelét. A Pándinál is hitszerűvé vált szocialista világnézet nem válhatott valóra, nem tudott intézményesen realizálódni, bár az államszocialista rendszernek voltak, lettek maradandó vívmányai. A Pándi halála óta eltelt évtizedek ugyanakkor „sajnos” az ő nem egy veszélyérzetét, félelmét is igazolták, ami persze nem enged meg semmiféle utólagos igazolást a múlt torzulásaival, bűneivel kapcsolatban, és természetesen még kevésbé nosztalgiát a letűnt szocialista rendszer iránt. Több mint harminc éve, 1991 nyarán fogalmazta meg Bayer József: „A politikában Pándinak a hatvanas években döntő szerepe volt a »magyar modell« egyik pillérének, a kádárizmus toleránsabb, liberálisabb kultúrpolitikájának a kialakításában. Tragikus tévedései is az ehhez fűzött illúziókon alapultak. A monolitikus

⁷⁷ Rényi Péter. Uo. 339.

politikai rendszer kényszerzubbonyában egy plurális szellemi-kulturális közéletet teremteni – nos, ez a program a nyilvánosság pluralisztikus intézményei híján aligha sikerülhetett.”⁷⁸ Rainer M. János elemzése a „hosszú” 1960-as évtizedről objektív történelmi megközelítésből hasonlóképp érvel.⁷⁹

Ebben a tanulmányrészletben nincs mód kitérni rá, csak jelzem: Pándi tudományos kutatói, szerkesztői és pedagógiai érdeklődését pályakezdésétől fogva három nagy témakör határozta meg: *a reformkor irodalma*, benne mindenekelőtt Petőfi Sándor munkássága; *a nemzet és a hazafiság* történelmi élménye, illetve ezek korszerű értelmezése; valamint a 19. századi és a 20. század eleji radikális plebejus, *utópisztikus-szocialisztikus nézetek* irodalmi-szellemi mintázata. Ez a három érdeklődési kör folyamatosan érintkezik egymással, sőt metszi egymást, s ez természetesen nemcsak szakmai-irodalmi témaválasztás részéről a tudománybeli munkamegosztás kínálta feladatok között, hanem *személyes emberi vállalás* is.

Hatalom és ethosz

Pándi mint az egypárt kulturális elméleti munkaközösségének, művelődéspolitikai testületének meghatározó tagja, illetve személyesen Aczél György tanácsadója az államszocialista párt dokumentumok, állásfoglalások kidolgozói, előzetes megvitatói és népszerűsítői között volt, miközben – paradox módon, „oda-vissza” összefüggésként – konkrét művekről írván, gyakorló kritikusként és publicistaként e beszédmód militáns képviselője. Hirdette a saját megfogalmazásait, koncepciótéziseit is tartalmazó kultúrpolitikai elveket; egy-egy pártállásfoglalást közvetlenül is interpretált, méltatott a *Népszabadság*

⁷⁸ BAYER József: A korszellem árnyéka (A *Rejtőzködő legendárium* c. kötetről). *Kritika*, 1991/7. 38.

⁷⁹ RAINER M. János: A „hatvanas évek” Magyarországon. (Politika)történeti közelítések. In: Uó (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 11–30.

és a *Kritika* hasábjain.⁸⁰ Ugyanakkor megsértve az *elvi orientálást* mint az 1960-as évektől deklaráltan legfontosabb kultúrpolitikai irányítási módszert, elérte, hogy egy *adminisztratív politikai* döntéssel a *Kritika* című folyóirat „el lett rabolva” az MTA Irodalomtudományi Intézetétől, és művelődéspolitikai profilú lappá alakult. Ez az irodalompolitikusi és a kritikus kettős-egységes funkció szerepkonfliktussal járt, ha voltak is pozitív következményei, de ebben az esetben nem szolgálta eredményesen, innovatívan és rokonszenvet ébresztően Pándi működésének sem egyik, sem másik területét. Az olykor „vérre menő” kulturális disputáknak és „kulturális” konfliktusoknak a hátterében a Kádár-korszak szellemi életének, az egypártrendszerű szocializmus nyilvánosságpolitikai gyakorlatának alapvető irányítási elve működött: a kisszámú, de szigorú *politikai tabu*, valamint a *szélesebb nyilvánosság és az ideológiai vita összekapcsolása*, az úgynevezett „3 T”, a támogat–tűr–tilt formulája. Pándinak gyakorlati célja is volt az Aczél György fémjelezte, nyitásra, reformokra törekvő kultúrpolitika segítése, erősítése, ezért képviselte, hirdette ezt a „dialektikát”, illetve érvényesítette szerkesztőként. Történelmi távlatból látható, hogy ez a modell számos értékmentő, műveltségemelő, értékösztönző eredményt hozott az erőszakos sztálinista Rákosi-rendszerhez és a többi államszocialista országhoz képest – ha voltak is méltatlan áldozatai, ha okozott is károkat a Kádár-rendszer keretei közt, annak bomlásáig.

Az 1970-es évekre felnőtt új alkotó értelmiség hangadóival a kádári politikai elitnek azonban már nem sikerült megkötnie azt a kompromisszumot, amelyet az előző, az Illyés-, Németh László-, Déry-, Lukács-generációval. Mindez elsősorban nem a politikai vezetőkön, nem bűnőkön és vezekléseken múlt, hanem a sterilen felfogott polgári demokráciát nélkülöző kelet-európai egypártrendszer⁸¹ „csapdáján”, gazdasági-társadalmi teherbíró- és versenyképességén, a mi félperifériás modernizációnk ellentmon-

⁸⁰ Ezeknek a cikkeknek, vitairásoknak a zöme a *Kritikus ponton* (1972) és *A realizmus igényével* (1980) című kötetben olvashatók.

⁸¹ Rainer M. János terminus technicusával: „poszttotalitárius rendszer”. RAINER M. János: A magyar posztstálinizmus. In: GYARMATI György–PIHURIK Judit

dásosságán, a kapitalista világgazdaság, a globalizáció innovatív expanzióján. A világnézeti és kulturális pluralizmus elismerése a politikai pluralizmus szigorú tilalmával egybekapcsolva történelmi távlatból megoldhatatlannak, a történelemfilozófiai „ész cselének” bizonyult. A bomlási folyamatban szerepet játszottak a kultúrpolitika progresszív képviselőinek (köztük Pándinak) a saját illúziói is, amelyek azután – megtörve a „valóság” vastörvényein – egyre magányosabbak s egyre szélmalomharcszerűbbek lettek. Az új nemzedék szigorú, mégis empatikus véleményeként ezt a paradox kettősséget, Pándi értékérzékenyen is „harcos” alkatát így jellemzi Szolláth Dávid: „magas szinten gyakorolta az esztétikai aszketizmust, hiszen messzemenőig képes volt tudatosítani a modernizmus és a hetvenes években jelentkező új próza kvalitásait. Hajdani tanítványai, hallgatói tudták csak megmondani, mi volt a titka, hogy színvonalasnak bemutatott regények gáncsolására tudta rávenni némelyiküket”.⁸² Mórocz Gábor pedig 2023-ban érzékenyen ábrázolja azt a Pándival szembeni törlesztő – több ponton igazságtalan – sérelmi diskurzust, amely az 1980-as évektől s főleg halála után negatív, „kommisszári” szerepet tulajdonított neki.⁸³

Világnézetének tengelye, az emancipációs világvélemény, a szocializmus Pándinál belülről fakadó, őszinte, *hitté szublimálódó* – a realizálódásában reménykedő s azért érte a gyakorlatban is küzdő – meggyőződés, *ethosz és perspektíva* volt. Szinte mindent, az életét is erre az „egy lapra tette föl”, ami persze nem menti az erre hivatkozva elkövetett erkölcsi, tudománypolitikai tévedéseket, hibás döntéseket. A szocializmus és a marxizmus Pándi számára nem az államvallássá fagyott, kanonizált ideológia rituális képviselője volt, hanem remélt garanciája annak, hogy nem tér vissza 1944 lidérce, hogy a demokratikus nemzeti átalakulás szervesen megvalósulhat hazánkban. De a „szocia-

(szerk.): *Metszetek bolsevizmusról, sztálinizmusról*. Magyar Történelmi Társulat-Kronosz-ÁBTL, Budapest-Pécs, 2018. 269–280.

⁸² SZOLLÁTH DÁVID: *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történelmi vonatkozása*. (OPUS Irodalomelméleti Tanulmányok) Balassi Kiadó, Budapest, 2011. 77.

⁸³ MÓRO CZ GÁBOR: Egy érzékeny kommisszár vallomása. *Műút*, 2023/91. 89–94.

lizmus és a marxizmus” – sokakkal szemben – nem is alkalmazkodó taktikai öltözet, nem pusztán ideológiai önminősítés volt nála, hanem az életútja, eszmélkedése során, barátai, elvtársai gyakran tragikus sorsán keresztül kihordott, személyessé érlelt, megszenvedett és a bukások között is vállalt *életelv és identitás*. (Ezért is nevezem őt tanulmányom címében idézőjel nélkül így: *marxista irodalmár*.)

A fiatal Vörös T. Károly, aki talán a legközelebről látta Pándi szerkesztői gyakorlatát, és rengeteget vitatkozott vele, majd helyettese is lett, s hozta be a *Kritika* hasábjaira a „problematikus” szerzők legtöbb szövegét, így látta ezt a viszonyt: „Azt hiszem, Pándi az a fajta értelmiségi volt, akiben elképesztő szemellenzősséggig terjedő párthűség munkált, de a praktikum szintjén sosem érdekelt, hogy megsérti-e vagy sem a politikát. Ő nem aprópénzre váltva gondolkodott a lényeges társadalmi kérdésekről, hanem távlatosan. Volt egy kicsit mosolyogtató, patetikus gondolata; amikor ellágyult, mindig azt mondta: »Ide figyeljete, az a feladatunk a *Kritikával*, hogy a kádárizmust átmentsük a következő évezredbe.« Bármilyen viszonyban is volt az ember vele, azt nem lehetett vitatni, hogy ez a hetvenes évek végén távlatos elképzelés volt. Fogcsikorgatva, de rendkívül messze el tudott menni a kompromisszumok kedvéért.”⁸⁴ Az interjú egy másik pontján azt mondja: „a *Kritika* soha nem volt azonos a kultúrpolitikai hatalommal. [...] Én úgy láttam, hogy a napi kultúrpolitikai gyakorlatban még Aczél György is tett olyan lépéseket, amelyek legalábbis nem minden ponton harmonizáltak a párt hivatalos kultúrpolitikai koncepciójával. Néhányszor, azt hiszem, Pándi ösztönzésére. De mai eszemmel [1987. szeptember] Aczél sem azonosítanám a Magyar Szocialista Munkáspárt elmúlt húsz évének a kultúrpolitikájával, mert ő szerintem több, mint ez a kultúrpolitika.”⁸⁵

1952-ben a megújult, szakmailag igényes vezetőségen belül ő lett a *Magyar Irodalomtörténeti Társaság* titkára, 1953-tól pedig, az „új szakaszban” jelentős szerepet játszott a tudománypoliti-

⁸⁴ Vörös T. Károly. In: *Rejtőzködő legendárium*, 308.

⁸⁵ Uo. 302.

kai irányváltásban, a túlideologizált irodalomfelfogás részleges korrekciójában. Ez együtt járt több személyi döntés, tudományközéleti rehabilitáció kezdeményezésével, a nem kommunista, többnyire idősebb tudósok, kutatók védelmével és szakmai reintegrálásukkal, a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság széles körű irodalomnépszerűsítő szerepének megszervezésével, sőt az MTA Irodalomtörténeti Intézete megalakításának előkészítésével.⁸⁶ 1957–1958-tól fokozatosan erősödött Pándi kulturpolitikai tanácsadó, kezdeményező, véleményező, esetenként irányító szerepe. Tanszékvezető egyetemi tanárként, akadémikusként, a *Kritika* és a *Népszabadság* szerkesztőjeként, az MSZMP – változó elnevezésű – kulturális munkaközösségének tagjaként számos állandó és alkalmi grémiumban, a *Szépirodalmi Kiadó* lektora-ként volt *formális, intézményes hatalma*, s ezzel élt is. De *informális hatalom* is társult ehhez: mindenekelőtt az Aczél Györggyel kialakult barátsága, időnként veszekedő, de hűséges szövetségük révén. Beszédíróként, vázlat- és „anyagkészítőként” sűrűn bedolgozott Aczél előadásaiiba, publikációiba. Egypártrendszer volt Magyarországon, az alkotmány szövegszerűen is rögzítette *a párt, az MSZMP vezető szerepét*, törvények deklarálták és követelték meg a marxizmus–leninizmus világnézetét az oktatásban, a nyilvánosságban és a tudományos életben is. A Kádár-rendszer nemzetközileg szigorúan „biztosított-korlátozott” mozgás- és játéktér volt, amely ugyan fokozatosan tágítható volt (miként a *Falak*⁸⁷), de traumatikus szűkítéseket is megélt. A marxizmus monopóliuma helyett 1957-től „beérték” a marxizmus hegemoniájáért folytatott harccal, de a rendszernek voltak legitimációs és főként – ma úgy mondanánk: geopolitikai – tabui (1956; az egy-

⁸⁶ Pándi Pál titkári beszámolója a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. decemberi közgyűlésén. *Irodalomtörténet*, 1954/1. 1–9.; és *Új Hang*, 1954/2. 51–55.; AGÁRDI Péter: Az irodalomtörténetírás története. In: BELÁDI Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975*, I.: *Irodalmi élet és irodalomkritika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 278–369. (307.); SCHEIBNER Tamás: *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953*. Ráció Kiadó, Budapest, 2014. 249–260.

⁸⁷ Utalás Kovács András 1968-as kultikussá vált reformszellemű filmjének címére, amely a politikai, hatalmi korlátok, a bürokratikus falak, akadályok bátor – bár kockázatokkal járó, olykor eredményes – tágíthatóságát bizonyítja.

pártrendszer, a Szovjetunióhoz való viszony, a „szegénység” kifejezése stb.). Csak ennek tudatában lehet történelmileg megítélni a kor kulturális és szellemi életét, az úgynevezett 3 T elvét és gyakorlatát. Hogy mi számít marxistának, nem lehetett/kellett napról napra rögzíteni és deklarálni, de pártpolitikai testületek – változó – határozatai, állásfoglalásai, a kormányzat és a parlament ezekből kiinduló jogi érvényű dokumentumai, a politikusok adminisztratív és informális döntései, iránymutató beszédei nagyjából rögzítették a kereteket, még ha sok szubjektivizmus került is közéjük.⁸⁸

Ebből a történelmi helyzetből érthető meg Pándi formális és informális hatalma is. Voltak olyan kezdeményezései, amelyekben a marxizmus hegemoniájáért folytatott küzdelme komoly sérelmeket okozott más személyeknek, intézményeknek, például a *Kritika* című folyóirat megszerzésében. Három évtizeden át folytatott ideológiai, hatalmi, oktatás- és tudománypolitikai vitákat a Ménesi úti Irodalomtudományi Intézettel: ellenezte a modern irodalomelméleti és műelemző módszerek, a realizmusfelfogás „liberális” intézeti támogatását; erélyes lektori véleményekkel avatkozott be a „Sóska”, *A magyar irodalom története 1945–1975*⁸⁹ koncepciójába és értékrendjébe. Javaslattevőként komoly szava volt szakemberek megítélésében, művelődéspolitikai súlyú szerkesztői tisztségek, állami pozíciók, kitüntetések ügyében vagy elmaradásában, könyvek megjelentetésében vagy éppen időleges „fektetésében”. Mindezt a kortársak és az utókor többnyire úgy ítélte meg, hogy Pándi „visszaélt a hatalmával”, hogy erővel és személyi-szervezeti kapcsolatai révén érvényesítette akaratát, hogy sérült az „egyenlő esélyek” elve, a „tudomány szabadsága”. Ez

⁸⁸ A marxizmustól eltávolodó, majd Lukácssal ideológiailag szembe forduló, ellenzékivé váló filozófusok, szociológusok elleni politikai és tudományközéleti kampányban saját névvel ellátott publikációra – több tekintélyes akadémikustól eltérően, tudomásom szerint – Pándi nem vállalkozott. Egy Aczél Györgyhöz írott leveléből kiderül, hogy részt vett az MSZMP KB mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség „néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről” tervezett állásfoglalásának 1973. tavaszi vitájában, adott is be szövegmódosítási javaslatot, de ennek nem leltem föl dokumentumát, és nem tudni, hogy az ülésen milyen véleményt fejtett ki. *Teherpróba*, 398.

⁸⁹ Szerkesztette BÉLADI Miklós, majd RÓNAY Lászlóval együtt. I–IV. [valójában I–VI.] kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981–1990.

részben igaz, főleg egy liberális polgári demokrácia és pluralista szellemi élet normái felől. Csakhogy ez történelmietlen megközelítés, ha etikailag jogosult megítélés is, főleg a sérelmeket elszenvedők részéről. Pándi számos véleménye, javaslata viszont nem realizálódott – „sajnos vagy szerencsére”. Sorolhatnánk erre példaként – akár az Aczéllal folytatott levelezésre⁹⁰ utalva – felsőoktatási és tankönyvkritikai ajánlásait vagy bírálatait, a szocialista eszmeiség markánsabb érvényesítésére vonatkozó offenzívább, azaz szigorúbb szervezeti, személyi elképzeléseit. Ugyanakkor az elmúlt hat évtized során sajnos igazolódott pesszimizmusának és zsigeri félelmeinek egy része a társadalomban megbúvó romboló ideológiák föltámadásától. Az irodalomtankönyvek körüli szakmai vitában⁹¹ olykor merev és erőszakos volt a fiatal tankönyvírókkal szemben, de addigra a párt- és állami irányítás lényegében már nem is őt támogatta. Ami pedig szakmai-minőségi és ideológiai fordulatként azóta, különösen 2010 óta történt a magyar irodalomoktatásban, sőt a kulturális nyilvánosságban, az „utólag elsöpörte az egész [egykori] tankönyvreformot, kiváltképp ambiciózus maximalizmusát”.⁹² Volt, hogy Pándi illúziókat kergetett; volt, hogy elhibázott nézeteket akart intézményesíteni. Nem, vagy nehézkesen, megkésetten tudta követni a szellemi és szakmai innovációk ritmusát; volt, hogy igazságait, értékelveit nem tudta kiharcolni-megvédeni, de legfőképpen maga az „objektív valóság” mozdult el más, ellentétes irányba: szemben utópiával terhes, de őszinte, megszenvedett baloldali, szocialista meggyőződésével. Ami a hatalmi helyzetét illeti: voltak ugyanakkor eredményes kezdeményezései: mindenekelőtt szerkesztőként, továbbá fiatal – bár hozzá később olykor hűtlen – tehetségek útnak indításában, mentorálásában, valamint – paradox módon – lektori jelentései révén. Ez utóbbiak nagy része még kéziratban van, de annyit tudhatni róluk, hogy az éles kritikai megjegyzések, korrekciós javaslatok ellenére is többnyire a megjelenést tá-

⁹⁰ Lásd a *Teherpróba* IV. ciklusát.

⁹¹ PÁLA Károly (szerk.): *Tankönyvháború. Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes-nyolcvanas években.* (Irányított Irodalom) MTA Irodalomtudományi Intézete–Argumentum Kiadó, Budapest, 1991.

⁹² Balogh Ernő a szerzőnek írt személyes leveléből (2023. november 28).

mogató kiadói és informális lektori jelentések, mintsem a szigorú cenzúra dokumentumai. Az Aczél-levelezés jegyzeteiben szó is esett róluk (Csurka István, Kenedi János, Kornis Mihály, Mészöly Miklós, Nádas Péter s mások műveiről), megérdemelnék, hogy kötetbe legyenek gyűjtve. Megmentette például Ember Mária *Hajtúkanyar* című, a kiadónál első olvasatban „gondot okozó” dokumentumkönyvét⁹³ is, ahogy erről a szerző a harmadik hazai kiadás kapcsán megemlékezik.⁹⁴ Ha konfliktusszituációkban szerkesztőként, disputák gerjesztőjeként többnyire Pándié volt is az utolsó szó, hatalmi pozíciójának érvényesítése ellenére általában toleráns vitakultúrát képvisel.⁹⁵

Kóda

Pándi Pál közéleti és tudományos életútja egyedi, de mégsem rokontalan. Több, vele közel egy nemzedékbe tartozó, 1945 után felnőtté érett, baloldali indíttatású humán értelmiségi élt meg analóg vagy hasonló pályát, elválaszthatatlanul az államszocializmus hazai politikai sorsától, belső fordulataitól. A romantikus szocializmusfelfogás, a messianisztikus, majd bürokratikus

⁹³ EMBER Mária: *Hajtúkanyar*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1974.

⁹⁴ EMBER MÁRIA: *Hajtúkanyar*, Katalizátor Iroda, Budapest, 1994³; a visszamemlékezés: EMBER Mária: Dedikálom. *Könyvvilág*, 1994/7. 4.

⁹⁵ Irodalomtörténeti és kritikai habitusának, tudományos ethosának jellemzésére idézzük *Az első aranykorunk* utószavát: „minden tudományos igényű tevékenység szakadatlan önreflexió, s ha egy dolgozat érdemesnek bizonyul az újraközlésre, ha tehát nem csak tévedések, kutatási zsákcák dokumentuma, inkább az látszik helyes eljárásnak, ha a szükségszerű önkorrekciót tartalmazó továbblépést újabb dolgozatokban tesszük publikussá. Az ember olyan értelemben legyen »hú« a tévedéseihez is, hogy vállalja őket, mint általa elkövetetteket. De abban a pillanatban, amelyben felismeri, belső meggyőződéstől vezérelve, esetleg új adatok fényében, hogy tévedett, vagy csak szűken látott egy problémát, akkor tudományos-erkölcsi kötelessége, hogy – a megtett út elvetése nélkül – szakítson a téves nézettel, állásponttal. Káros etika az olyan, amely a tudományos állásfoglalás következetességét az ökör következetességével igyekszik meghatározni. Legalább olyan káros, mint a másik véglet, amely a nehéz munkával kivívott, emberileg-erkölcsileg szerves önkorrekció lehetőségét a nézetváltoztatás olcsó játékaival cseréli fel.” PÁNDI Pál: *Első aranykorunk*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1976. 586–587. Nem volt tipikus ez a tudományetikai-publikálási habitus Pándi környezetében.

szektásság, az 1953–1956-os évek traumái, a kiábrándulás és valamivel később a reformszellemű marxizálás baloldali társadalomtudósok tipikus szellemi-erkölcsi útjára jellemző, elegendő itt a történész Hanák Péterre, illetve Csunderlik Péter róla írott monográfiájára utalnom.⁹⁶ Érdeemes analógiaként szemlélni az egész hazai történettudomány útját is, ahogy erről Gyáni Gábor konferencia-előadása szólt.⁹⁷ Ebben a társadalom-, politika- és mentalitástörténeti kontextusban, illetve historiográfiai tükröben érthető és értékelhető reálsan Pándi Pál életútja is. Az irodalmár Kardosok három nemzedéke kultúrtörténeti szempontból is figyelemre méltó mintázat. A 21. századba átnyúló 20. század tehetséges triádja: a nyugatos ízlésvilágú és elsősorban az európai irodalommal foglalkozó, liberális-demokratikus szellemű, finom tollú és bölcs *Kardos László*; az önmagát marxistaként identifikáló, Lukács György értékrendjétől ihletett reformkorkutató, en garde irodalomkritikus és művelődéspolitikus *Pándi Pál*; valamint az apja politikai eszményei, ideológiája ellen lázadó, az ellenzékiiséget és a vele járó retorziókat vállaló *Kardos András* „posztmodern” ízlésvilága, esztétikai orientációja. Sűrített példája ennek a kontinuitásnak a nagyapa és apa közös, de hangsúlyaiban eltérő Szép Ernő-élménye is, illetve az unoka rácsodálkozása apja első publikációjára, Pándi *Emberszag*-kritikájára. Ennek a három generációnak a sorsa és szellemi-erkölcsi teljesítménye maradandó nemzeti érték, tapasztalat és mementó a mai és holnapi nemzedékek számára. Egy tanulságos portréfejezet a magyar nemzeti kultúra, az államszocializmus és a baloldali elkötelezettség történetéből.

⁹⁶ CSUNDERLIK Péter: *Egy különleges közép-európai történész. Hanák Péter pályaképe*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2023.

⁹⁷ GYÁNI Gábor: A marxista történetírásról. *Élet és Irodalom*, 2022. október 7. 9.